KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIV. évf. Julius—Augustus 4-ik füzet.

Az „incarnatio“ tana.

A legtöbb keresztény ember ma is úgy gondolkodik, hogy Jézus Isten. Jézus istenségét tanitja a történelmi egyház és a dogmák, sőt az orthodoxia ma is átokkal sújtja e tan ellen renitenskedőket. Hogy azonban e tant mily általános, vagyis laza értelemben alkalmazzák, kitűnik onnan, hogy ha megkérdezünk egy trinitárius embert a Jézus és az Atya istenségéről, a következő, átok alatt megállitott tételekben fog hite határozódni: „Jézus Isten; Isten a mi mennyei Atyánk; Jézus nem a mi mennyei Atyánk; nincsen két Isten“. Midőn a háromsághívő e következtetés által arra az eredményre jút — mert másra nem is juthat — hogy tehát Jézus nem Isten, de már ettől a gondolattól hitét teljesen összeomolva látja: úgy segit a dolgon, hogy Jézust „Isten-embernek“ vallja, kinek — szerinte — legalább is e kettős természete elvitathatatlan. Isten testileg a Jézusban lakozott, úgy, hogy habár ember maradt, mégis Isten volt. Ez az ú. n. „incarnatio“ tana, mely a történelmi kereszténységet annyira áthatotta, hogy tanitásaiban a tulajdonképeni Isten-hit tárgyai e tan mögött teljesen háttérbe szorúltak, s a keresztény hivő ma többet tud Jézus kettős vagy többes természetéről, mint a mit ő életében tulajdonképpen akár magáról, akár Istenről tanitott. Meg kell vizsgálnunk tehát, hogy mit is tanítanak Jézusról az új testamentomi iratok és az első nevesebb keresztény irók, s miben leli magyarázatát az „incarnatio“ tanának keletkezése és kifejlése.

Történelmi tény, hogy élt Názáretben egy szerény iparos zsidó család, melynek egyik tagja, Jézus, kora babonás és előítéletekkel teljes nézetein felűlemelkedve, kitünt szellemi tehetségeivel. Tanította az egy tökéletes Isten jóságát az emberekhez, ki rólunk mint Atya gondoskodik, s végtelen szeretetének kifolyásaképpen állunk az ő teremtett világában. Tanitotta továbbá

hogy lelkünk fogékony minden iránt, a mit Istenben, szerető Atyánkban, mint legtökéletesebbet és legszentebbet szemlélünk, s egyetlen czélunk csak az lehet, hogy az Atya gondviselése alatt magunkat hozzá hasonlóvá tegyük a lelkiekben, s földi helyzetünk legyen eszköz e czél megközelitésében. Tanitotta továbbá, hogy a miképpen Isten viselkedik mivelünk gyermekeivel szemben, egymás iránt nekünk hasonlóképpen kell viseltetnünk a szeretet nagy törvénye utasitásai nyomán.

Hogy az új testamentomi irók a történelmi Jézus személyét mind tovább és tovább tolták eredeti mivoltától, kitünik már a synoptikus evangeliomok eszményiesitéséből. A Dávid királytól való leszármaztatás, a szűztől való születés, a szentléleknek mint apának szerepeltetése, habár földi atyául József ismertetik el, az u. n. csodatételek — mind olyan elemek, melyek kiinduló pontúl szolgáltak arra nézve, hogy szemünk elől eltűnjék a való ember, kit mindenki megérthet — és feltámadjon a Messiás alakjában egy csodatevő félisten.

Pál apostolnál, kinek tanaiban Jézus feltámadása és halála utáni ténykedése a kiinduló pont, a zsidó messiás már szellemi emberré, második Ádámmá, isteni képmássá válik, ki az Atyának előre kirendelt ügynöke az emberiség megváltásában, ki többé nemcsak a zsidóknak, hanem minden népeknek megváltója.

A negyedik evangélium Jézusa már sem az egyik, sem a másik. A testté lett örökkévaló Ige lényegében megszabadúl a legtöbb emberi vonástól. A görög gondolkozás, melynek kitünő reproductuma a negyedik evangéliom, nem türte azt az eszmét, hogy az absolut Isten közvetlenűl hasson az anyagi világra; örök gondolatjának mintegy élő testben való kifejezése a Krisztus, a kinek közbenjárása nélkül már Isten meg nem közelíthető. A Krisztus az Atya *egyetlen* képmása, ki, mint ilyen, lerombolhatatlan tekintélylyel áll az ember és Isten között, áthídalva az Isten szentsége és az ember bűnössége közötti ürt. Ez a Krisztus már semmit sem hordoz magán a történelmi Jézusból.

Önként támadhattak egyesek lelkében a kétkedő kérdések: ki szenvedett a kereszten, Jézus vagy Isten? Az isteni vagy az emberi öntudat volt-e nagyobb a testté lett Igében? Két akarat lakozott-e őbenne, avagy csak egy, mely meghajolt az Isten akaratja előtt? Ha az Ige örökkévaló istenségében hiszünk, hinnünk kell-e akkor az Atya örök istenségében, vagyis két

Istenben? Ilyen és ezekhez hasonló kérdések zavarták a lelkeket a kereszténység első századaiban. Az egyház nagy szükségét érezte annak, hogy a hívek egységét bizonyos meghatározott tanok által biztosítsa; a haldokló pogány philosophiával és az állam társadalmi és politikai hatalmával szemben a saját tanait állitsa hivei elébe, ha élni és fejlődni akar. E szükséglet kielégitésében az egyház püspökei, a negyedik evangéliom bölcselkedő hatása alatt, mindinkább arra hajlottak, hogy a Jézusról szóló tanitás egységesittessék, s mint általuk meghatározott dogma állittassék a hivők elébe.

Irenaeus lyoni püspök az Igének az Atyától való származását vitatja, de teljes különbséget nem tud tenni a két személy között. Tertullianus karthagói püspök már a Fiut alárendeli az Atyának, de a kik különben egylényegüek. Alexandriai Kelemen a testté lett Igében az istenség magasztosabb mását látja az előbbieknél, s teljesen figyelmen kívül hagyja a Jézus emberi jellemvonásait. Origines, az összes egyházi atyák közt a legtudományosabb, teljesen tagadja a Fiu egylényegüségét az Atyával. Szerinte Jézus egysége az Atyával szellemi és erkölcsi alapon áll; mindazáltal a Fiu örökkévaló. Majdnem ehez hasonlót tanitott Sabellius, ki már az Isten oszthatatlan egységében hitt, s hasonlóképpen a monarchiáriusok. Azonban, a mint az emberek időben távolabb és távolabb estek a Jézus élete és müködésétől, annál kevésbé hatottak a lelkekre az ő ember voltának vonásai, s annál inkább győzött az eszményiesitő akadémikus hit. Ilyen körülmények érlelték meg azt a hitvallást, mely a nicaeai zsinaton megállittatott, örök kárhozattal sujtva mindazokat, kik Jézus istenségében nem hisznek. Az egyszerü názáreti prófétából „Istenből való isten, világosságból való világosság, öröktől fogva létező isten“ vált, s mindez az „Isten nagyobb dicsőségére“.

A mi aztán a következő zsinatokon formáltatott dogmává, igen érdekesen mutatja a nicaeai határozatok dicsőséges érvényét. A konstantinápolyi zsinat az „Istenből való istent“ „tökéletes embernek“, az éfézusi zsinat „megoszthatatlan istennek és embernek“ declarálta, habár e két jellemvonása „szigoruan különböző egymástól“. Ily alapon győzött az Athanáziusi hitvallás, mely még ma is hite a kereszténység legnagyobb részének, nagyobb dicsőségére az emberi értelem és szellemi tehetség

fejlődhetésének. A XVI. évszáz nagy reformátorai is vakon fogadták el e tant és adták át a modern időknek.[1]

Ha a mult idők theologusainak nézeteiben nem találjuk a kivezető útat az u. n. „incarnatio“ problémájából, modern iróinknál még kevésbé találjuk meg azt. Azok a megoldási, vagyis magyarázati tervek, melyek szerint: Isten Jézussal azért tekintendő lényegileg egynek, mert különben Isten szeretetének nem lehetne semmi más tárgya a teremtett dolgok létezését megelőzőleg; vagy hogy Jézus istensége nyilvánvaló abból, hogy Isten *őbenne* beszélt, mig más kitünő emberek esetében (Mózes, Buddha stb.) csak *hozzájuk* beszélt; vagy hogy Isten csak „társaságos egységben“ nyilvánithatja minden akaratát és teljesitheti szándékait, stb.: úgy eredetiségükben, mint valószinüségükben igen messze állanak a régmult idők naiv és sok tekintetben mivelctlenebb evangélistáitól és egyházi atyáitól. Az összes okoskodások között a legelfogadhatóbb magyarázata lehetne úgy a háromság, mint az incarnatio tanának az, hogy „az titok és emberileg megfejthetetlen“; de hogy egy ilyen „magyarázat“ mennyire fejleszti az ember természetes hitét, s mennyire ad megnyugvást az élet küzdelmeiben, hol különösen okoskodó értelmünkre is szükségünk vagyon, arra nézve kielégitő feleletet még nem nyertünk.

Az orthodoxia a Jézusról szóló összes tanaiban csakis külső tekintélyekre támaszkodik; de még ebben sem következetes, mert dogmáinak megállitásában nem az általa elismert legnagyobb tekintélyre, a bibliára alapoz. Hogy pl. Jézus magának isteni eredetet tulajdonitott volna — orthodox értelemben —, hogy magát, mint Ige, akár az Atyától, akár a Szentlélektől, vagy mindkettőtől eredőnek vallotta volna — vagy hogy istenemberi voltát bizonyitgatta volna, — az az ő élete történetéből sehol ki nem olvasható. E tanokat nem támogatja ezenkivül sem a történelem, sem a logika, sem az értelem, sem az ember lelkiismereti tapasztalata. Hogy azonban e tan fejlődését és makacs fenmaradását, sőt terjedését megérthessük, szükséges tudnunk, hogy a legmélyebben gyökerező hit nem annyira ész-szerű és logikai voltánál fogva hat, hanem mert segit valamire, erősit és vigasztal; s ha az *ilyen* hitnek az emberi öntu-

[1] V. ö. R. Armstrong: The Trinity and the Incarnation.

datra kártékonyan ható erejét csökkenteni kivánjuk, ki kell mutatnunk, hogy a segitséget, erőt és vigasztalást az isteni igazság sokkal észszerübb és gazdagabb forrásából kell meritenünk.

Jézus nagyon is egyszerüen gondolkozó emberek között élt és munkálkodott. Személyes érintkezésével az emberekben lakozó amaz erőket ébresztette fel, mely mindannyijokban a a legjobb és legszentebb volt. A szeretet által uralkodó Isten, ki nemcsak puszta tekintély, hanem gondviselő Atya, s kinek tökéletessége nem félelmet élesztő hatalom, hanem az egyetlen követendő példánykép, s ez egyetlen tökéletes szeretet útjain és törvényei szerint haladó emberiség testvériesülhetése: mind olyan tanok, melyek ébresztő hatással voltak az emberek élő lelkismeretében lakozó eszményi czélokra, s mert e tanok jótékony tevékenysége addig nem érvényesült mindennapi életükben, Jézust több embernek látták önmaguknál. Az a szellemi magaslat, melyen Jézus állott felettök, követendő példa gyanánt szolgált szemökben. Élő forrásává lett a szeretet Istenébe vetett hitnek és ez Istent megközelithető ember minden szebb tulajdonainak. Midőn azonban Jézus meghalt, s testi közelségével nem hatott a legtöbbnyire miveletlen és egyszerü lelkekre: az a vágyódás, hogy az ember közösségben maradjon Istenével, a Jézus földi alakja nélkül majdnem megsemmisült volna. Szükség volt őt felruházni olyan erővel és hatalommal, mely a közönséges embernek nem lehet tulajdona; a ki egykoron az emberek előtt addig ismeretlen világot ismertetett meg, és saját példájával bizonyitotta meg, hogy annak a világnak vagyunk első sorban polgárai, s minden eddig ismert törvény ama világ törvényeinek van alávetve; a ki továbbá az Istennek az emberekhez való közeledése addigi ismeretlen útjait tette nyilvánvalóvá a bünösök, elhagyottak és szegények előtt, s mintegy saját szeretete által melengette az ő szivökben az Isten iránti szeretetet, hogy e világ egyhangusága az ő számukra az élet vigasztalásává váljon: az nem halhatott meg, tehát feltámadott; nem lakozhatik az emberek által megszentségtelenitett földön, tehát mennybe vitetett, hol a naiv hit szerint az örök Isten lakik; nem veszithette el a földi életben gyakorolt szellemi hatalmát a gyöngébb lelkeken, tehát ma is uralkodik; nem lehetett sár-ember, tehát lett Messiás, második Ádám, testté vált Ige,

tökéletes ember és tökéletes isten. Lehet ezer tévedés és babona az incarnatio tanában, de az emberiség történelmében örök mérföldjelzőjéül szolgál annak a vágynak kielégitésére, mely benső szükségletből törekszik a tökéletesség felé az isteni lélekkel való közösségben.

E vágyódás kielégithetésére azonban éppen Jézus működése óta semmi szükség nincs egy olyan közbejáróra, a ki egyfelől magának e jogot sohasem igényelte, másfelől pedig a kit éppen a közbejáró szerep foszt meg attól a szellemi fensőbbségtől, erkölcsi nagyságtól, mely iránta való tiszteletünket felébreszti. Jézust az ő követői sohasem imádták, akár mint embert, akár mint istent; mert ő tudományát és szellemi tehetségeit nem egy külön álló mennyországból hozta le a földre, hanem az emberekben lakozó isteni erőknek adott impulzust az érvényesülhetésére; magát sohasem tolta embertársai elébe olyan tekintély alapján, mely szerint ő mint érthetetlen alak álljon a lelkiismeret előtt, kiben csak hinni kelljen — akár ismerjük őt, akár nem —, hogy szellemi igazságokra juthassunk, hanem minden szavával és tettével az ember saját fejlődhetése útjaira mútatott. Végső érvényű dogmák erőszakosságával sohasem állotta útját az Isten örökkévaló mindenhatóságának, annál kevésbé alkalmazott ilyeneket saját személyére és tevékenységére, hanem az örök tökéletesedhetés pontjaira irányitotta az ember szellemi tehetségeit. Az Isteni lélek fensőbbségéről közvetlenül szólott az emberi lélekhez, hogy az benső, intuitiv erejénél fogva nyerje meg saját világosságát, s hogy e világosság fényénél olvasson Isten gondolataiból, mely lelki czéljaihoz vezesse. Egyszóval a Jézusban testté vált isteni gondolat örökös érvényességgel megújuló erő az általános emberiség munkájára vonatkozólag, melyet ha Jézus csak saját személyéhez kötött volna, Istent nem hirdethette volna Atyának, Szeretetnek, Igazságnak, Mindenhatóságnak, Örökkévalóságnak.

Az incarnatio tanában igazság mindaz, a mit a lelkiismeret hite nem köt egyetlen személy munkájához, mert Istenről való összes nézeteink annak ellentmondanak. Minden emberben megelevenitő és megszentelő erő az isteni tulajdon; s ha e tulajdonnak van jótékonyan ható energiája az ember lelki életének fejlesztésére, úgy azt Isten csak semmi eszköz által meg nem kötött, általánosan ható érvényesüléssel alkalmazhatja; s ha az

emberi léleknek van ereje ahoz, hogy magát egy felsőbb akarat lenyügöző rabszolgaságában ne lássa, hanem földi munkáját öntudatos czél vezesse, úgy azt csupán az Isteni lélekkel való egyéni közösségben találhatja meg.

Jézus egy volt azok közül, kik az ember földi munkájába az örök isteni czélokat vezették be, hogy legyenek azok ösztönző erőül a változandóságból az állandósághoz, a megpróbáltatásokból a kitartáshoz, a csalódásokból a hithez, a félelemből a bizalomhoz és e tisztán emberi jellemvonások tökéletesítése által jusson az ember mindazon dolgoknak tökéletes ismeretére, melyek őt lelki életének megtisztulásában teszik hasonlóvá Istenhez. Jézus példát mutatott, hogy az embernek, mint olyannak kell fölebb emelkednie, ki minden eszményt saját lelkében hord, s az isteni gondolat testté válásában nem külső eszközök és nem csodálatos események viszik a főszerepet, hanem a bennünk lakozó eszményeknek emberi úton való megvalósitási szándéka. Az Isten, kinek ismeretére ezen az úton jutunk, mindannyiunknak Istene és mi emberek, kik a szellemi lehetőségnek ilyen mértékét hordozzuk magunkban, mindannyian az isteni gondolat incarnatiója vagyunk, lehetünk.

Lőfi Ödön.

Unitárius polemikusok Magyarországon a XVI. században.

Mielőtt a XVI. századbeli magyar unitárius polemikus irodalom vizsgálásához fognánk, szükségesnek látszik pontosan megjelölni, mennyiben tartozik e munkánk az irodalom-történetirás keretébe. Hiszen mind theologiai művekkel lesz dolgunk, melyekkel irójuknak az unitárius hitelvek tisztázása volt czélja. Aztán sehol a művészi formának legkisebb nyoma. Nisard a XVII. század franczia irodalmának vizsgálásában a vallásos vitákhoz érkezve, eképen ír: „Nem dolgunk itéletet mondani e hittudós vitákról. E végre az irónak illetékesnek, az olvasóknak ily tárgyak iránt fogékonyaknak kellene lenniök. De minden hittani vitában része van a keresztény bölcseletnek; benne van a jellemek és szenvedélyek harcza; megvan végre az a szellemi irány, az az eszköz, mely által a versenyzők az elmékre általános befolyást gyakoroltak." Mi is ez irányban kivánunk haladni. Tőlünk telhetőleg másodrendüvé tesszük a kérdést, vajjon e viták mennyiben használtak vagy ártottak az unitárius egyháznak; ennek vizsgálása az egyháztörténet körébe tartozik. Ellenben azt igyekszünk kimutatni, hogy az unitárius polemikusok munkássága milyen hatással volt a magyar gondolkozás fejlődésére.

Irodalmunk történetében e vitatkozók igen nevezetes helyet foglalnak el. Kardos Albert ugyan csak Arany Tamást, Egri Lukácsot, Dávid Ferenczet, Heltait, Basiliust és Császmai Istvánt emliti, de ezeket a legelismerőbb kortörténeti méltatásban részesíti. Horváth Cyrill irodalomtörténetének I. köt.-ben 24 lapon át emlékezik Dávid és Heltai életrajzának keretében a többi polemikusokról. Bodnár is több lapon át tárgyalja őket. Mindez ismertetések forrása, Jakab Elek, „Dávid Ferencz Emléké"-ben egyháztörténeti szempontból részletesen rajzolja fontosságukat. Kanya-

rónak egyháztörténeti dolgozataiban, valamint Heltai Gáspárról irt monografiámban szintén bőven található e tárgyra vonatkozó adalék. Azonban kizárólag irodalomtörténeti szempontból senki sem dolgozta fel ez irókat. Sőt az egész magyar polemikus irodalomról sincs összefoglaló tanulmány. Munkám ennélfogva nem csupán az elszórtan megjelent adatok összegyűjtése volt, hanem elsősorban a kizárólagos irodalomtörténeti szempont megjelölése; másodsorban e szempont szerint való csoportosítása az összegyüjtött anyagnak. Tanulmányom első részében egyenként ismertetem a polemikusok vitáit, de nem adom életrajzukat, legfölebb ha ezt a tárgyalás kivánja; második felében összefüggő előadás keretében mutatok rá az unitárius polemiák és polemikusok irodalomtörténeti jelentőségére, egybevetve azt a XVI. század lutheránus, kálvinista s katholikus hitvitáival.[1]

Stancaro Ferencz.

Stancarot[2] nem szokás az unitárius polemikusok közé sorolni. Életében ép úgy, mint halála után, megérte, hogy egyetlen felekezet sem említi kedves halottai között; a mint különben maga sem rokonszenvezett kora egyetlen vallásával sem. Pedig alapjában véve Stancaro a magyar reformáció tipikus alakja, kiről Boros György helyesen állitotta, hogy kicsinyben az unitárius Dávid Ferenczet előlegezi. Ő a magyar XVI század első valódi filozófusa, ki kortársai vallásos felfogásának retori lendületességét egyetlen pillanatig sem engedte győzedelmeskedni dialektikus elméjének száraz logikáján. Nem egyszer szélsőségbe megy okoskodásaival. A hol pályatársai „minden kétséget kizáróan valamely hatalmas érzelemnek kitörését, hatalmas lelkierőknek hirtelen megnyilatkozását látják, ott nem lát egyebet ügyes cselfogásnál“, melylyel az igazságot elrejteni lehet. Dávid és Heltai lutheri alapon hirdették Krisztus Isten-

[1] A forrásutalásokra vonatkozólag megjegyzem, hogy a tárgyalt irók munkáit lehetőleg eredetiben használtam, a hol ezt nem tehettem, ott elsőrendű megbizható forrásokhoz fordultam. A bibliografiánál főleg azon műveket említem, melyek az illető iró vagy esemény ismerésénél föltétlenül kivánatosak. Minthogy dolgozatom egyetlen irónak sem teljes méltatása, kimerítő könyvészeti adatokkal sem szolgáltam.

[2] A német irók Stancarus alakban irják nevét. Helyesebbnek látszik megtartani az olaszos formát.

ségét; hirdették a fölszabadult ész teljes hódolatával fölszabadítója iránt. Stancaro nem érzi e hitnek emelkedettségét. „Esztelenség — mondja, — hogy Isten Istennél közbenjáró legyen; ha Krisztus isteni természete szerinti közbenjáró, kérdés, kinél jár közben? S ha ez mégis igaz, akkor az Atyánál az istenségben kisebb.“ Mi ez, ha nem a hitnek a tudomány kérelhetelenségével való bonczolása. Avagy nem éles dialektika a következő állítása: „Különben is, valahol egy megoszolhatatlan, fel nem osztott és meg nem különböztetett természet van, ott annak műve sem megosztható.“ Érezzük ez okoskodás erejét, mely minden ellenvetést legyür, de érezzük gyöngéjét is. „E filozófiát azon erősen maró porokhoz lehet hasonlítani, melyek annyira erősek, hogy, ha a sebnek genyes husrészeit felemésztették, képesek volnának magát az eleven hust emészteni fel és a csontokat is összemarnák, a velőkig hatolva be.“ Nem, e szigorú igazságkeresés nem a hit világába való. Az emberiség mindig fog ábrándozni és ösztönszerűleg mindig vissza fog utasítani minden olyan tant, mely sokkal inkább megengedi magát értetni, semhogy alkalmat nyujtana a rajta való elábrándozásra — mondja Faguet igen találóan. Stancarot az igazság fanatikus szeretete arra predesztinálta, hogy minden harczában vesztes legyen, de éppen e rajongása adta egyszersmind a bukások elviseléséhez szükséges lelki erőt.

Lehetetlen nem csodálattal látnunk fáradhatatlanságát.[1] Élte derekán menekülni kénytelen Vicenzából, hitéért. Bejárja

[1] Stancaro életrajzát l. *Jakab* E.: Dávid Ferencz Emléke I. 17. *Zoványi:* Theol. ismeretek tára, III. 224—225. *Pokoly* J.: Az erd. ref. egyh. tört. I. *Borbély*: Heltai Gáspár, 25—34. l. Mindezeknél fontosabbak: *Stanislaus Orichovius Roxolanus*: Chimaera sive de Stancari funesta regni Poloniae secta (Colon, 1563), *Wigand*: De Stancarismo (Lipsiae, 1585). *Schlüsselburg*: Catalogus haereticorum, IX., *Lubienicius*: Hist. ref. Pol. II., *Regenvolscius*: Hist. eccl. Slavonicae I. 84. *Hartknoch*: Preuszische Kirchenhistoria, 1686, 330 s köv. *Selig*: Vollständige Historie der Augsburgischen Confession II. 833 l. s köv. *Bock*: Hist. Antitrin. 1784. II. 548 s köv. *Walch:* Einleitung in die Religionsstreitigkeiten, IV. 171 l. *Sandius*: Bibl. Antitrin 35 s köv. P. *Tschackert*: A. D. B. XXXV. 436—39 l. (D. H. *Schmidt †) Benrath*: Realencyklopädie für prot. Theol. u. Kirche. XVIII. köt. 752—54. Dogmatikájának s filozófiájának méltatását l. *Planck*: Gesch. der Entsteh. unseres prot. Lehrbegriffs, 1796. IV. 449—68. *Dorner:* Entwicklungsgesch. der Lehre von der Person Christi, II. 589 s köv., *Franck:* Gesch. der prot. Theologie, 1862. I. 156 s köv.

Olaszországot, Schweizot, sehol meg nem pihenhet; a tulerős napfényt, mire a tekinteteket irányitni akarta, a homályhoz szokott szemek nem birták meg s Stancaro ujra vándorbotot vett kezébe. Theologiai nagy tudásáért tudori rangot nyer,[1] egyetemek versengnek érette s mikor valahol tanitani kezd, rombolni szerető okoskodása ellenségeivé teszi saját tanitványait. Nincs korának theologusa, kivel föl ne venné a versenyt, azután, mert elbukott, új küzdést provokál. 1553-ban Izabella királyné környezetéhez szegődik Lengyelországban s Petrovics Péter orvosa lesz. Együtt jön velük Magyarországra s valahol pihenni megállanak, Stancaro vitatkozni kezd. Még külföldön jártában öszszemérkőzött Kálvinnal s Bullingerrel, most 1554-ben Munkácson Stöckel Lénárttal s Radoschin Mihálylyal vetélkedik. Ám, ura a fejedelemasszonynyal távozik, Stancaro befejezetlen vitából törhetetlen buzgósággal megy tovább. 1554-ben Kolozsváron Heltai Gáspárral akad össze. „Krisztus az emberi nemnek megváltója és közbenjárója ugyan, de nem mindkét, t. i. isteni és emberi, hanem csak az emberi természet szerint", hirdeti e nem is oly régóta lutheránus hitű városban. A vitatkozni nem tudó Heltait megdöbbenti e hirtelen feltünt ellenség: Stancaro időt és tért nyert. A győzelmen az már keveset változtatott, hogy Heltai „Confessio" czimmel könyvet irt ellene. Végzete azonban nem hagyta nyugton. Midőn Heltai elveszté álláspontját Stancaroval szemben, a szomszédos Besztercze vidékéről oly hirek érkeztek Kolozsvárra, hogy a kiket illetett, kellemesen talált: Dávid Ferencz paptársaival együtt nyilvánosan kitért a római katholikus egyházból s átment a lutheránusokhoz. Ez esemény a közérdeklődést az olasz doktorról Kolozsvár szülötte Dávid felé fordította. A vándorútra kényszerült vitatkozót most elragadta szenvedélye.

Taine kitünő jellemzését adja a reformáczió kora theologusainak, kik bizalmatlanságból, merevségből, a harczosok ösz-

[1] *Művei:* Institutio de modo legendi hebraice, 1530, Velence; 2. Expositio in epistolam Jacobi apostoli, 1546, u. o; 3. De trinitate, 1551, jun. 20; 4. Apologia contra Osiandrum, 1551; 5. Canones reformationis ecclesiarum Polonicarum, 1560; 6. Liber de Trinitate et Mediatore, 1562 (E könyvben olvasható: Plus valet unus Petrus Lombardus, quam centum Lutheri, ducenti Melanchtones, trecenti Bullingeri, quadringenti Petri Martyres et quingenti Calvini.) V. ö. *Gesners*: Bibliotheca.

tönével és a józan ész szabályaira szegzett tekintettel természetüknél fogva magukra támaszkodnak s a szük korben, melyben elzárkóznak, nem érzik többé a környezet csábitásait és ellentmondásait. Eszményt alkotnak maguknak s ettől fogva ez eszmény, mint valami jelszó, visszatartja, vagy hajtja őket előre. Mint minden uralkodásra szánt hatalom, e benső eszme tenyészik és saját hasznára magába nyeli lényük többi részét. Ezért e polemikus theologusok jobbára puritán jellemüek, kiket nem tud megrontani sem a nyomor, sem a küzdés. Ridegek, mint a kristály, melyen nem lehet többé más alakot fölfedezni, mint minőben kijegeczedtek; zordak, mert előttük a külvilág gyurható anyag, melyen csak nekik van akaratuk. Minél nagyobb az ellenállás, melylyel küzdeniök kell, minél hevesebb a harcz, melynek diadal vagy bukás a vége: lelkük lobbanása, szavuk ereje annál fokozottabb. Stancarot ezuttal nem az igazság, de a hivők, a polemiák ez itélőbirái hagyták cserbe. Egyetlen mód, mivel a közérdeklődést — veszszen bár a jó hir — igazságára irányíthatja: a személyeskedés.[1] Szebenbe és Kolozsvárra irt leveleiben nemcsak Melanchtont, egykori vitatkozó ellenfelét, de minden idők egyházi tanitóit gyalázá, ezeket boros kancsóknak, amazokat sörös fazekoknak nevezvén. S mindezt miért? Heltai legyőzetése[2] után Kolozsvár szellemi vezére a fényes dialektikájú Dávid lett, kinek legyőzhetetlen hire sokszor izgathatta Stancarot. „Álljatok elé hát, emberek legtudósabbjai — irja levelében — hitvallástok czikkjeit vizsgáljuk meg közösen!"

Mi lett e kihivás következménye, az 1555-ben megtartott széki zsinat miképpen itélte el Stancaro tanait, ezuttal nem érdekel minket, a minthogy nem érdekelte Stancarot sem, ki azt irta, hogy e zsinat fölötte nem itélkezhetett, mert tudatlan és zsarnokhatalmu emberek gyülekezete volt s püspökük vakok vezére. Nem ismerjük Stancaro válaszát sem Dávid Dialysisére, sem Heltai Confessiojára, sem Melanchton czáfoló iratára. Annyit azonban tudunk, hogy másfél év mulva már Szebenből is kiutasítják, bár előbb meghivásra ment oda. Újra Kolozsváron

[1] A személyeskedés kiváló jellemvonása Stancaronak. Az Osiander elleni vitában támadóit *sanguinarii*-nak nevezte. A zürichieket *Eutychiani. Apollinaristae, Acephali*, magát Melanchtont (1562) *Grammaticus et theologiae ignarus* névvel illette.

[2] V. ö. *Selig*: i. m. II. 834. *Borbély*: i. m. 25—34.

próbál szerencsét. Az 1557. év utolsó napja az ő legyőzetésével lett teljes. Hátra volt még az utolsó forum: felebezni az uralkodóhoz. Jakab Elek Sigler nyomán részletesen ismerteti az 1558 február ius 5.-én Székely-Vásárhelyről küldött zsinat-provokáló levelet. A reformáczió története sok ily levelet tud felmutatni, az eltorzult szenvedély féktelen kitörése e kor egyetemes karaktere. Van azonban Stancaro levelének egyetlen kifejezése, mi megvilágitja zord lelkének háborgó indulatait: elnevezi Dávidékat „az igaz tudomány megrontóinak“, „hamis prófétáknak“ stb., végül „őrült ábrándozóknak.“ Ez az igazi Stancaro! Haragja itt megtalálta a legjellegzetesebb kifejezést. Ez a furor philosophicus. Mi teszi a filozófust? „A bizonyitás szenvedélyes szeretete, a szavak értelmének szigorú meghányása, fejtegetéseinek algebrai pontossága, folytonos magáraeszmélés, veleszületett kételkedés, mely illuziótól óvja s valószinűt láttat vele ott, hol más bizonyosságot lát, a közhit megvetése, a szív bizonyítékainak gyülölete, a bizonyítékokba, észlelésbe vetett határtalan hite, az újrabizonyítás örökös vágya: csupa oly tulajdonság, mely a szónoknak mindmegannyi hibája volna.“ A lelki argumentumok nagy megvetője éppen akkor akart kézzelfogható bizonyságokat kapni, mikor az ellenfél maga is ingott hitében. Stancaro e föllléptekor Dávidék immár a kálvinizmus kapuit döngették. Mi ad erőt a hitvallás változtatására oly időben, midőn a lelkek általános forrongásban vannak, ha nem a megnyugtatóbb lelkihangulat reménye. S e megfoghatatlan, ki nem számítható argumentumtól akarta megfosztani ellenfeleit Stancaro. Mondjuk-e, hogy a megtámadott kolozsvári papság Apologiájában visszafordította a vádakat a támadó ellen? Haner irja „ . . . gyalázkodásaira is nehány visszautasitó megjegyzést téve, ezáltal őt annyira megbélyegezték, hogy Erdélyben többé sehol be nem fogadtatván, kénytelen volt az országot elhagyni s Lengyelországban keresni menedéket“. Itt élt 1574-ig, haláláig.[1]

Stancaronak sokáig nem volt méltó utódja Erdélyben. Kálmáncsehi, ki vele egy időben is, főleg azonban utána szerepelt, nem filozófus, de szónok; nem unitárius, de kálvinista. Sokkal kevésbbé ismerjük Stancaro iratait, semhogy azoknak hatásáról szólhatnánk. Mit emlékeink alapján összeállíthattunk, bemutat-

[1] V. ö. *Selig*: i. m. II. 838; *Regenvolscius*: i. m. I. 84.

tuk. Mégis, nem lehet elhallgatni abbeli nézetünket, hogy Stancaro hatása Dávidra sokkal nagyobb volt, sem mint életirói gondolják. A polemikus Dávid, kiről azt jegyezték föl, hogy nem egyszer éppen az által győzte le ellenfeleit, mert a vita hevében frappánsul találó kifejezéseket mondott s hogy állításait a legrövidebben s legtalálóbban tudta előadni: nem egyszer első vitatkozó ellenfelét juttatja eszunkbe, kinél filozófusabb polemikusa csak ő maga volt a XVI. század magyar unitárius irodalmának.

Arany Tamás.

A dogmatikus Stancaro első követője Magyarországon, ki mesterének elveit annak eltávozása után nyiltan hirdette, körös-peterdi Arany Tamás[1] volt. Az ő nevéhez fűződik Melius Péter első diadala téritői pályáján. Az tény, hogy az 1561. nov. 10., 11. és deczember 1., 2., 12., 13., 14.-ki debreczeni hitvitán a kálvinista püspök Melius, Szegedi Gergely, Huszár Gál és Miklós pap támogatásával állitásainak visszavonására kényszeritette az ujitót s Arany decz. 13-án a hatóság, 14-én az egyházközség jelenlétében ünnepélyesen visszavonta „tévelygéseit." Azonban Meliusék e diadalában nincs okunk a meggyőzést látni. Öt év mulva Arany, Olajos Jánossal s több paptársával együtt Erdélybe megy, résztvenni az ottani unitárius mozgalmakban. Legyőzetése okául Kanyaró azt tartja, hogy az elméket nem készítve elő lépett föl. Talán helyesebb egyenesen a kálvinista többségre hivatkozni, hiszen Debreczenről s Meliusról van szó. Mindez azonban az egyháztörténelemhez tartozik; minket e több napig tartó vita általános jelleme, a vitatkozók gondolkozásmódja s a vita argumentumai érdekelnek.

Azt, hogy Arany hitéről könyvet is irt volna, nem tudjuk. Huszár Gál „Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygéseinek" könyvében — mely egyetlen emléke e hitvitának — azt irja, hogy „Arany Tamás nagy készülettel alattomban

[1] Arany ismeréséhez főforrás *Melius* i. könyve. Továbbá *Kanyaró:* Unitár. Magy. 56—60 l. *U. a.* Ker. Magv. 1888. 237—38. *Szabó Károly:* Adalék, stb. Ker. Magv. 1872. 248 l. *Jakab E.:* Dávid F. Emléke, 66 - 67 l. *Révész I.:* Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figy. 1873. 49—50. *Balogh F.:* Prot. egyh. tört. irod.

Debreczenbe" új hitet hozott s „az ő Arianus tévelygései", „melyek mostan az elfordult fejű emberek között eláradtanak", „sok jámbor keresztyéneket háborítottak vala meg". Hogyan terjesztette Arany az ő hitét? Meg van irva a decz. 13.-ki 13 pontból álló reversalis bevezetésében: „Ha ennek utánna ugyanazon tévelygésekre térnék és tanítanék valakit, falúban avagy városban, két avagy három tanúval, mezőn egygyel . . ." Ime a polemiák megkezdése, ime a reformáczió terjedésének módja! Nem a templom és nem a szószék, nem is az iskola. Egészítsük ki e sorokat az 1557-ki hitvallás kitételeivel s előttünk állnak a polemikus prédikátorok mindennapi munkájukban. A zsinat közvetlenül értesült arról — irja e hitvallás —, hogy kevesen lévén papok, némelyik lóra ülve jár be több eklézsiát s pénzért mindenütt isteni szolgálatot tart. A papok ünnepi ruha nélkül állnak a köz elé s külön meg kellett rendelni, hogy istentisztelet tartásakor öltözzenek fehér len ruhába. Igen jellemző a zsinat azon határozata is, melylyel a részegséget, mértéktelenséget a papoknak megtiltotta, felhíva őket, hogy az éjjeli korcsmai tivornyáktól, tisztességnélküli társaságokba vegyüléstől, borárulástól s hozzájuk nem illő foglalkozásoktól óvakodjanak. Erről különben Heltai már 1552-ben panaszkodik. Ma különösnek tetszenek e rendelkezések, a XVI. századnak ez valódi karaktere. Pulszky Ferencz[1] nagyon helyesen utalt arra, hogy a reformáczió gyors elterjedése csakis e módon volt lehetséges. „A koldus barát, a bolygó prédikátor, kinek vagyona és biztos hajléka minden napra nincsen, legalkalmasabb hittérítő, mert nem ébreszt gyanut, mindenütt otthon érzi magát, ismeri a nép eszmekörét s könnyen azonosítja magát azzal, a kinek nélkülözéseiben osztozik." Mily nagy volt a hatása e közvetlen módszerű tanításnak, bizonyítja az említett hitvallás, melyben irva van, hogy pap hiányában nem egyszer a hallgatóság valamelyik tagja állott elő prédikálni. Az eképen elterjesztett hitet sem kiirtani, sem terjedésében meggátolni nem lehet. „Azt ne állítsátok, hogy titeket az Isten immár ennekutána efféle tévelygésekkel meg nem probálna — irja Huszár Gál Arany elhallgattatása után. Nagyobb és veszedelmesebb eretnekségek következnek utána." A jövő sejtése ez. Mert Arany tanítása nemcsak az

[1] Budapesti Szemle. XLVI. 224. l.

övé, sem csupán a Stancaroé. Mikor Luther az orthodox katholiczizmus ellen az első protestáns szót kimondta, meg volt jelölve a reformáczió fejlődésiiránya: a többről kevesebbre, az összetettről egyszerűbbre, a misztikusról észszerűbb felé. E haladásban Luther is, Kálvin is, Zwingli is, most Arany, majdan Dávid is csak pihenő helyek.

A Stancaro kezdette kritikai munka Aranynál következetesen halad tovább. Igaz, a tanitvány nem rendelkezik a mester kitartásával, sem élés logikájával, mégis könnyű a most még csirájában levő unitarizmus későbbi jellemvonásai némelyikére ráismerni Arany „tévelygései"-ben.

Egyik a kifejezések határozottsága. Ime a „harmadik ellenvetés": Arany szerint „tanult Jézus Atyjától, nevelkedik a tudományban, nem övé a mire tanit, hanem Atyjáé. Hát nem egy Isten az Atyával?" Ez világos, logikus, értelmes beszéd. Mi erre Melius felelete: „Nevekedik és tanul Krisztus Atyjával embersége és tiszti szerint, a mennyiből mi képünkben járó követ és az ő Atyját magasztalja. Továbbá néz a zsidókra, kik azt vélik vala, hogy Krisztus puszta ember, csak ő magától szól, ő maga tudományát Isten hire és végzése nélkül tanítja." Tekintsünk most el attól, hogy dogmát érint birálatunk s éreznünk kell e felelet bizonytalanságát, a gondolatok erőtlenségét, a stilus dagályát, egyszóval az okoskodás logikátlanságát. A „hatodik ellenvetés:" „Krisztust az Atyaisten támasztotta fel. Hát nem Isten, ha az Atya támasztotta fel?" Ezt értjük. S a felelet? „A Krisztus két okért mondatik feltámasztatni Atyjától. Először embersége szerint, mert a test az Istenség erejével támadott fel. Azután tiszti szerint támasztatott fel mi képünkbe, de Krisztus Istensége szerint, a mennyiből egy természetű Atyjával, szinte úgy támadott és úgy támasztotta fel önmagát, saját erejével, mint az Atya, mert egy hatalma vagyon az Atyával." Nem tudjuk nyomon követni ez okoskodást. S ez igy megy az egész könyvön keresztül. Hogy aránytalanság van a vita leirásában; hogy Arany állitásai sehol megokolva nincsenek, ellenben Meliuséi mindenütt igen; s hogy Meliusnak alkalma volt ellenfele állitásait ép oly formában adni elő, melyre az ő czáfolata legbiztosabban talál: az irodalomtörténetiró előtt Arany gondolkozását korrektebbnek, kifejezéseit határozottabbaknak tünteti föl. A „hetedik tévelygés" arra utal, hogy Arany

gondolkozása közös Stancaroéval. Zsenge e közösség, most még csak inkább stilisztikai figura. Dávidnál majd megtelik mélyebb eszmei tartalommal.

Egri Lukács.

Az unitárizmus történetében Magyarországon egy időre megszünik a fejlődés. Sem Stancaronak, sem Aranynak nincs követője. Az egyistenség hite Erdélyben először átmegy a kálvini formulán, csak aztán alakul ki. Ennek a kialakulásnak azonban csak elvi egysége van Stancaróval, de fejlődésbeli közössége nincs. Egri Lukács[1] valójában nem is unitárius. Károlyi R. Gáspár többször hű kálvinistának mondta elveit. Inkább átmeneti jelenség, kinek szereplése határozott karaktert nem visel magán.

Egerben született, Wittenbergben tanult s hazajövén, szülővárosában lesz pap. Öt év mulva Kolozsváron találjuk Dávid Ferencz társaságában. Hét év mulva, épen azon évben, mely Dávid és Károlyi Péter összetűzéséből az unitárizmust napfényre derítette, eltávozik Egerbe. Egy év alatt veszedelmesnek mondják tanitásait a kálvinisták s a bibliafordító Károlyi Gáspár Gönczre zsinatot hiv ellene. Ugy látszik azonban, a felsőmagyarországi és tiszavidéki papság készületlenül vonta kérdőre Dávid tanitványát: legyőzetése nem sikerült. Utóbb Ungváron találjuk mint esperest; egyháztörténészeink ez eklézsia változtatását a gönczi zsinattal hozzák kapcsolatba. Két év mulva, 1568 jan. 27-én Károlyi és Melius kérésére Schwendi Kassára kényszeríti közvitára. Kálvin tanítása szerint a fejedelemnek kötelessége lévén alattvalói hitére felügyelni, a hitzavarás ürügye alatt börtönbe vettetett. Hozzátartozói itt szabadon érintkezhettek vele, mert az aug. 24-én tartott sárospataki zsinaton arról panaszkodik Czeglédi Ferencz, hogy a börtönben sem szünt meg tanitani. A vádlottat ez alkalommal nem hallgatták ki, de tanait elitélték, őt magát pedig sulyosbított bör-

[1] *Kanyaró:* Unitar. Magy. 60—65. *Kiss* Áron tanulmánya a Károlyi-Emlékkönyvben. *Lampe:* Hist. Eccl. *Pajkoss* E.: A kassai helv. hitv. egyh. megalakulása. *Jakab:* Dávid F. Eml. 57. l. *Uzoni—Fosztó:* Hist. Unitar. I. 131. *Kiss* Á.: A XVI. sz. ref. zsinatok végz. 441. Pallas Lexikon V. 729 *(Zoványi J). Kanyaró:* Unitar. vértanuk Eger vidékén, Ker. Magv. 1896. 7—14. l. *Szabó* K.: Adalék, stb. Ker. Magv. 1872. 248. l.

tönbüntetéssel sujtották. A következő gyötrelmes két év megtörte a fogoly lelki erejét, 1570-ben föladja elveit s reverzálist ir alá. Hiába. 1573-ban még fogoly.

Azt mondottuk, hogy Egri Lukács csak átmeneti jelentőségű alakja egyháztörténetünknek. Bizonyitjuk ezt először azzal, hogy Erdélyben az ő itt tartózkodásakor még nem volt unitárizmus, maga Dávid is csak Egri eltávozta után kezdi hirdetni az egyistenséget. Stancaro és Aranytól esetleg tanulhatott volna, de – másodszor — tanitásaival bizonyitjuk, hogy Stancaroval szemben visszafejlődést jelent. Stancaro föltétlen bizonyossággal vallotta, hogy Jézus ember. Egri a göncezi zsinaton még csak ott tart, hogy „Krisztus igaz Isten és ember; Isten, mert az Atyával egyenlő; ember, mert szűz Máriától született az időben"; valamint „a Szentháromságot ismeri, imádja és vallja az igaz eklézsiával".

Egrit nem szellemi kiválósága, nem is szerepének jelentősége avatta emlékezetre érdemessé, hanem tragikus sorsa. Ő az első, ki a sarjadzó unitárizmusért vértanuságot szenvedett. Tulajdonképen nem saját hitének áldozata, de az Erdélyben kifejlődött unitárizmusé: Károlyi is, Melius is Dávid Ferenczet büntette Egriben. Mindez azonban az egyháztörténelemhez tartozik. Irodalomtörténetünkben nincs helye: egyetlen vitájának lefolyását nem ismerjük, hitéről könyvet nem adott ki, szellemi életünkre való hatásáról is csak annyit tudunk, hogy Szikszai Fabricius Balázs könyvet irt ellene. Milyen hatással? — hallgatnak róla emlékeink.

Dávid Ferencz.

„Valamely helyre és valami rendbeli embernek kezéhez jut ezen irásom, ne úgy fogja, mintha patvarral és álnoksággal iratott volna, avagy csak magunk itéletéből találtatott és gondoltatott dolog volna, hanem mintha igaznak igazságát. Mert miképen hogy házunknál megtanultuk Isten parancsolatjából, hogy bűn legyen a hazugság, azonképen házunkon kivül is hazugságot terjeszteni és irni bűnnek hiszem és vallom". E szavakkal kezdé a Pécsi Disputáczió megirását Dávid Ferencznek nem a legékesebben szóló, de mindenkép a legrendszeresebben gondolkozó, legképzettebb tanitványa, Válaszuti György. E sza-

vakkal kezdek munkámhoz én is, midőn el akarom mondani Dávid Ferencz [1] irodalmi érdemeit.

Azonban Dávidban nem választható külön az iró az embertől. Az ő egyénisége e kettőnek szerves vegyülése. „Lelkének harmoniája nem az egyszerű melódiáéhoz hasonló, melynek egyetlen motivuma van s a kisérő hangok összesége csak azt emeli ki még jobban, simulva hozzá, de nem versenyezve vele.

[1] ***Bibliographia.*** *Jakab* Elek: Dávid Ferencz Emléke, 2 köt. Budapest, 1879. *Ferencz* J.: Unitárius Kis Tükör. Kolozsvár, 1900.[3] 19—41. l. *A. Székely* Sándor: Unitária vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 77—82. l. *Kanyaró* F.: Dávid Ferencz. Kolozsvár, 1906. *U. a.:* Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 38—100. l. *Simén* D.: Jegyzetek az unitárius vallás történetéhez. II. köt. (kézirat). Dr. *Horváth* Cyrill: A régi magyar irod.-tört. Bpest, 1899. 230—247. l. *Bodnár* Zs.: A magyar irod.-tört. I. köt. *Pokoly* J.: Az erdélyi ref. egyh. tört. Bpest, 1904. I. köt. 101—312. l. és IV. köt. *Kanyaró*: Mikor lett János Zs. fejedelem unitáriussá? Ker. Magv. 1899. *U. a.:* Dávid Ferencz családja. Ker. Magv. 1899. *U. a.:* A Krisztus nem imádása tana 1570-ben. Ker. Magv. 1895. *Kőváry* L.: Dávid Ferencz elitéltetése. Ker. Magv. 1873. *Nagy* János: Az unitáriusok énekes könyveiről. Ker. Magv. 1871. *Jakab* E.: Alésius Dénes vagy Dávid Ferencz volt-e az első református püspök? Ker. Magv. 1879. *Boros* Gy.: A magyar unitárius irod. XVI. századbeli termékei. Ker. Magv. 1885. *Szabó* K. és *Hellebrand* Á.: R. M. K. *Győri* Lajos: Az erdélyi szombatosok. Vasárnapi Ujság, 1874. *Ferencz* J.: Dávid Ferencz és a szombatosság. Ker. Magv. 1874. *Kanyaró:* Unitar. történetirás és Kálvin orthodoxia. Kolozsvár, 1895. *Lorbély* István: Heltai Gáspár. Bpest, 1907. *Jakab* E.: Kolozsvár története. Bpest, II. köt. *Szilágyi* J.: Erd. orsz.-gyül. eml. II. k. *U. a.:* Erdély irod.-tört. Bp. Szemle, 1858. *Acsády* I.: Magyarország három részre osztásának tört. (a Szilágyi-féle collect. V. köt.). Dr. *Kiss* E.: Dávid Ferencz mint szónok. Ker. Magv. 1907. II. füz. *Jakab* E. János Zs. élete és uralkodása. Ker Magv. II. 1863. *Udvardy* Ignácz: A protestantizmus köztörténeti fejleménye. Veszprém, 1847. *Czakó* Gy.: Melius J. Péter élete és működése. Debreczen, 1904. *Kiss* Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bpest, 1881. *Szádeczky* L.: Komjáti Békés Gáspár. Bpest, 1887. *Balogh* F.: Beszédek. Debreczen, 1866. *Révész* Kálmán: Unitárius történetirás. Pápa, 1891. *Révész* Imre: Meliusz Péter emlékezete. Debreczen, 1873. *Varga* L.: Ker. egyh. tört. II. *Farkas* József: Prot. egyh. tört. Bpest, 1881. *Pokoly* József: Bogáthi naptári főljegyzései. Ker. Magv. 1902. *Simén* D. dolgozatai.

Hegler: F. Davidis, Realencykl. für prot. Theol. und Kirche, IV. Bd. 517—524. Jakab monografiája óta a legkitünőbb essay Dávid életéről, pontos forrásidézéssel s a legujabb irodalom s kutatások felhasználásával. Az ott felsorolt bibliographiához e helyen csak *Uzoni-Fosztó* Egyháztörténetét emlitjük.

Az ő nagy lelkének számtalan hatalmas motivuma folyton harczban van egymás ellen s csak lassan, küzdelmesen emelkedik ki belőlük, mint egy fenséges symphonia nagyszerű accordjaiból a lelki harmónia". Épen ezért, mielőtt polemikus irodalmi működéséről szólanék, szükségesnek látom egyéniségének rajzát adni. E rajzban nem kötöm magam a biographia követelményeihez, evégre több életrajzot kellett volna adnom, mint tettem; de essayt sem irok, mert ez már tul megy feladatomon. Életének, jellemének, egyéniségének legjellegzetesebb vonásait kerestem ki s állítottam egybe. Ez munkám első része, a második rész a polemikus irodalmi működését adja.

1. *Dávid Ferencz vallásának evolutioja.*

Dávid Ferencz[1] magyar nemzetségből, Kolozsváron született, a XVI. század első negyedében. Apja varga volt, mely mesterség akkor nagyban virágzott. Gyermekkoráról semmit sem tudunk. Szülei születésekor katholikus hitüek voltak s abban nevelték fiokat is. Iskoláit a franciskánusok Farkas-utczai városi iskolájában kezdte járni. Föl van jegyezve, hogy tanitóinak hiv vezérlete mellett oly dicséretes volt előmenetele, hogy elméje ragyogásával kortársait nemcsak felülmulta, de jeles tulajdonai által ismerőinek várakozását is meghaladta. Középfokú iskoláinak elvégzése után papi pályára lépett.

[1] Dávid Ferencz nevét *Kanyaró* (Dávid F. 4. l.) Helter-nek irja. Ez tévedés, l. *Borbély* (Heltai G. 5. l.) Semmi szükség sincs Dávid nevét másra változtatni, mint minőt ő reánk hagyott. A Dávid név különben Kolozsváron régi eredetű. Kolozsvár magyar polgárságának 1453-ból való összeirásában (közölve Magy. Tört. Tár. 1882, 525—541 és 729—745) Dauit, Dauid, Johannes Dauid, Georgius Dauid, georgius dauit, valamint Mathyas dauidis (kétszer), Johannes dauidis nevü polgárok szerepelnek. A „varga" névre az a feleletünk, hogy idézett összeirásban a varga név (egy kivételével — Warga Pál — állandóan kisbetűvel irva) 34-szer fordul elő és pedig 12-szer a név előtt (pl. warga Mehal), 22-szer a név után (pl. Gerardus warga). Hogy ez elnevezés foglalkozást jelölt, kitetszik abból is, hogy e szónak a következő formái is szerepelnek: Thymar 6-szor (pl. Relicta Andreae Thymar), Sutor 2-szer (pl. Andreas Sutor) és pellifex 4-szer (pl. Mattheus Pellifex). A Regestrum Dominorum Colosvariensium super colligendo-ban 1564. évhez e név van irva: Franciscus Dauit.

A fentebbiek alapján tehát nem látszik szükségesnek Dávid helyett más nevet keresni, mert a Meliusék elnevezése nem a család nevét, hanem Dávid apjának foglalkozását jelenti

Az a hit, melyben Dávid iskoláiban felnőtt, nem a régi katholikus felfogásé volt; Erazmus tanitásai módosították azt. Az Isten mindenek fölött a béke Istene, ki türelmet, szeretetet kiván a szabad akaratú emberektől; hozzávaló imádkozáskor nem szükség szentek közbenjárását kérni; az étel, ruházat megválasztása, a bőjt, a töredelmességi imák s az ünnepi nyilvános pompakifejtés helyett őszinte áhitatossággal kell hozzá fohászkodni a templomban, mely meg van fosztva minden ékességétől, a mi a figyelmet elvonhatja; a házasság szentség, mely mindenkire kötelező s Isten előtt kedves, azonban szükség esetén fel is bontható; a gyónás a lelkiismeret tisztántartása végett szükséges s gyakorlandó. A hitelveket birálni csak a legképzettebb tudósok jogosultak, azok sem nyilvános vitatkozásokon, csupán komoly iratokban.

1545-ben Meggyesi Ferencz gyulafehérvári vikárius költségén Wittenbergbe megy s az ottani egyetemre 1545/46-ra Franciscus Literatus Klausenburgen, 1547/48-ra pedig Franciscus Clausenburgensis Transylvanus néven iratkozott be. Minő emléket vitt magával Dávid hazájáról? Képét egy forrongó politikai állapotnak, melynek végső czélja az egyesült magyar haza megteremtése s képét egy forrongó lelki világnak, melyben az ó-hit küzd a diadalmasan hódító újjal. Nem lehet kétségünk az iránt, hogy ifjú lelkének ideálja, miként akkor sokaknak, az élet kezdetén állók közül, a XVI. század legnagyobb magyarja, a hitéért s magyarságáért fanatikusan küzdő Frater György lehetett; a magyar államegységnek e genialis martirja, elsőrangú pénzügyi kapaczitás, jól számitó katona, mindenekfölött pedig kiszámithatlan tervű diplomata, ki nemzeti történetünk legkétségbeesettebb küzdelmében igénytelen szerzetes létére „csupán saját magára és lángeszére támaszkodva mint egyenlőrangú fél alkuszik a török szultánnal és római császárral“. Kell-e ennél vonzóbb példa ifjú léleknek? Azonban az életkörülmények mint mindig, úgy ez alkalommal is, lényegesen megváltoztatták a fiatalkori ábrándvilágot.

Az a világ, melyet Dávid Wittenbergben talált, nagyon sokban különbözött attól, melyet szülőházájában tanult ismerni. A helységek jelentőségét nem szerencsés fekvésük vagy lakóinak száma s jólléte adja, hanem az a kapocs, mely összefüzi a benne élő kiváló szellemek s keletkezett eszmék erejét, hatását

a kor egyetemes eszmeáramlatával. E tekintetben Wittenberg nagyon sokat köszönhet professorainak. Luther bátorsága s Melanchton mérséklete megbecsülhetetlen vala s az egyetem a tudósok és tanulnivágyók találkozó helye. Azonban az év, melyben Dávid e világhires emberek társaságába belépett, egyike volt a reformáczió belélete legválságosabb éveinek. Az amúgy is indulatos Luther földi pályájának végéhez érve, testi s lelki erejének lankadása következtében már-már szakadást idézett elő saját táborában, mely az új hit egynémely tételét illetőleg régóta nem volt egyetértésben. A reformáczió immár tulhaladta e fejlődés meginditóját s Luthert is elbukással fenyegette.

Luther egész tanitása két elven alapult: egyik az, hogy az emberi akarat nem szabad, a másik, hogy mindazon erkölcsi cselekedet, mely pusztán az emberi akaratnak következése, vétek és bűn. „Ez a két elv pedig fölforgat minden erkölcsi philosophiát, mert hiszen ha az akarat természettől fogva rab, úgy reá nézve természeti törvények nem is léteznek, s ha minden természetes cselekedet bűn, úgy erény sem létezik. Igaz ugyan, hogy midőn az akarat szolgaságát hirdeti Luther, azt egyúttal a járomból a hit és isteni kegyelem útján azonnal föl is szabaditja; s az is igaz, hogy a keresztyén embert a legszabadabbnak jelenti ki Istennek valamennyi teremtése között. De a természetfölötti szolgaság, melyre a lélek csak Istennek égi malasztjából tesz szert, kisiklik a philosophiai vizsgálat és érvelés alól; s bár ebben tetőzik Luther tanitása, épen ez bizonyitja legjobban, hogy Luthernél erkölcstan és theologia egészen egymásba folynak".[1] Melanchton jól érezte, hogy Luther e tanitása a reformácziót végső veszedelemmel fenyegetheti. Ha a katholiczismus az értelmet követeli áldozatul, az új hit a lelkiismeretét, hirdetvén, hogy imádnunk kell az isteni önkényt. Csak egy ember mert ellentmondani e fölfogásnak, Serveto, kiről azt mondá Kálvin: „Ha városunkba jön, nem bocsátom el élve többé!" E szavak épen akkor hangzottak el Genfben, 1546 februariusában, s talán épen azon a napon, midőn Luther Eislebenben elhunyt. Talán egyszerre ért Serveto föllépésének s a nagy reformátor halálának hire Dávid fülébe s nem lehet kétségünk az iránt, melyik volt nagyobb hatással lelkületére.

[1] P. *Janet:* Politika és Morál. II. 147—158 l.

A reformáczió Luther halálával forduló ponthoz ért, a rationalis törekvések szabad útat nyertek. Dávid e beláthatatlan következményű időket Wittenbergben élte át, Melanchton mellett, talán épen annak barátságában. Legalább erre enged következtetni az az öt év, a mit egyfolytában ott töltött.

Ha baj volt, hogy a reformáczió elveszté vezérét, nagyobb volt az, hogy az új egyháznak nem volt kormányzója s a széthuzó törekvések akadálytalanúl érvényesülhettek. Az első, ki a Luther taposta útról ha nem is tért le, de azt tágra kiszélesítette, maga Melanchton volt, a wittenbergi iskola feje. A Luther s Melanchton közti különbség a determinizmus és indeterminizmuson kívül a világi hatóságok egyházi beavatkozására vonatkozott. Luther szerint „nem tűzzel, hanem az Irással kell az eretnekeket meggyőzni". Melanchton már azt vallja, hogy a fejedelem őrködik a'attvalói hitén s ha valaki az igaz keresztyén hitet megsérti, mint eretnek — a világi hatóság által büntetendő. Az eretnekség pedig kétféle lehet: az egyik az, mely a hit dogmáit megtoldja, mint pl. a katholikusok, ezek nem oly hibásak, mint azok, kik e dogmákat figyelmen kívül hagyják, mint a Kálvin-féle úrvacsorai tan s a Servetoval feltünő monotheismus. Joggal kérdezhetni, „ha kizárólag csak a tényleges jelenlét lutheri dogmája igaz, ugyan miért volna a transsubstanciatio katholikus dogmája csekélyebb istenkáromlás, mint a lelkijelenlét kálvini dogmája?" Mert a reformáczió másik kisarjazása Kálvin elmélete volt.[1]

A kálvinizmus napjainkban elvesztette azt a jelentőségét, mivel a XVI. században s főképen keletkezése helyén birt. Ma épen az hiányzik belőle, mi akkor főerősségét tette. Mi volt a kálvinizmus Kálvin életében? A romlásnak indult Genf „ostora", tehát erkölcsjavító szabályrendszer, mely nemcsupán a lelkivilág tisztaságával törődött, de beavatkozott a hivők magánéletébe. Luthernek jórészben csak a lelkiekre volt gondja, a beteges, rosz egészségű Kálvin a test épségét ép oly fontosnak tartotta. Ezért nagyszabású hitrendszerében bámulatos következetességgel szabta meg mindenféle társas cselekedetnek s az egyéni dolgoknak idejét, megtörténésének módját. A lélek dogmái

[1] P. *Janet* i. m. 158—165 l., *Nisard:* Tanulmányok a renaiss. és reformatio korából. Melanchton.

mellé kitalálta a test dogmáit is. S bár igazat adunk Szász Károlynak,[1] hogy Genf romlottsága ez időben nem volt nagyobb Európa bármely helységének romlottságánál, mégis midőn azt látjuk, hogy Kálvinnak száműzetése után Genf társadalmi rendje annyira megbomlik, hogy kérve-kérik, térne vissza s állítaná helyre a régi békességet s e kivánság Kálvin visszatérte után azonnal teljesül, — lehetetlen észre nem vennünk vaskövetkezetességgel alkalmazott szabályainak főjellemvonását, a társadalmi ferdeségek megjavítni tudását. „Azonban abban a szervezetben, melyet Kálvin az evangeliumi egyháznak adott, majd semmi tekintet nem volt az egyéni szabadságra. Ő a magánéletet az erkölcsi törvényekkel megegyezőleg s államhatalom közbejöttével akarta szabályozni, be akart hatolni a társadalmi és családi életbe, sőt minden ember lelkébe s az egyéni felelősséget egyre szükebbre szoruló körre akarta szorítani. Az evangeliumi egyháznak az állam iránti viszonyát illetőleg azt az elvet állította fel s vitte keresztül, melyet a katholikus fogadott el, hogy a lelki hatóságnak joga van az állam karhatalmát igénybe venni oly bűnök ellenében, melyeket az állam a vallás elleni sérelmeknek bélyegez, t. i. a vallástalanság és az eretnekség ellen. Kálvin ezzel megtagadta s megsértette a lelkiismeret jogát s a magánéletben és vallási dolgokban való teljes szabadságot“.

Egyetlen igazolása eljárásának az, hogy bibliai alapon tette. Igaz, hogy ez az alap az ótestamentumban volt s a kálvinizmus eredeti alakjában épen a Jézusi kereszténység főelvét nélkülözte: a türelmes szeretetet. Ám e tulzást az erkölcsiség érdekében ellensulyozta annak tudományos volta. „Értelmiség tekintetében felülmulta valamennyi reformátort Kálvin; tudományosságban alig előzi meg valamelyik“. S ne feledjük: a XVI. század a skolasztikus theologusok százada, melyben a természetességnél többet ért a mesterkéltség, az észszerű okoskodásnál a dogmatikus bizonyítás; s végül e század tudásának egyetlen forrása a biblia. Az eredeti kálvinizmus igazi jelentősége tehát az, hogy a protestáns vallást a társadalmi formák keretébe illesztette. Ha a társadalomnak valláserkölcsi alapon kell állani s ha a vallás igazi czélja a társadalmi rend föntartása, akkor

[1] Budapesti Szemle, XVII. 209. l. s köv.

Luther reformácziója csak Kálvin hozzájárulásával lett teljes; az csak a dogmatikus kereteket adta, gyakorlatias tartalommal ez látta el. De e tartalomnak kezdetben sok dudvája volt, mit írtani kellett; sok bomlasztó elem vegyült belé, mit ki kellett választani; s a maga egészében nyers volt, mely csiszolódásra, finomításra szorúlt. Mind e munkára, a kálvinizmus hibáit, tulzásait megkorrigálni, hiányait pótolni: az unitárizmus volt hivatva.

Abban a nyilatkozatban, melyet Dávid a dévai börtönben elitéltetésekor vallott, hitvallását ekép foglalta össze: „Hogy a részeknélküli egészet szét nem osztottam s a végest a végtelennel nyelvem összezavarni nem tudta; hogy a szülöttet az örökkévalóval féltem fölcserélni; hogy elmémet rabbá tenni, a hamisat igazként hinni nem birtam; hogy Sabellius átkos tanát nem követtem s a megmérhetetlent, a kit a mindenség befogadni nem tud, egy szűznek méhébe zárni átalltam; mert tagadtam, hogy Isten gyermekként sirjon, éhezzék és szomjuhozzék, irtózzék a fájdalomtól s rút halállal haljon meg; hogy nyelvemet vakmerőleg, tiszta lelkemet hamisan szólva, beszennyezni szégyeltem; hogy az igazat kimondtam, a nem igazat tagadtam: ezek az én büneim, ez az én istentelenségem, ezek az én boldogtalanságomnak okozói". Ha e nyilatkozatban foglaltakat a Palaeologushoz irott levéllel, a gyulafehérvári törvénykezésen mondottakkal s utolsó két főművének idetartozó részeivel kiegészítjük; s végül ha az eként nyert fölfogást a kálvinizmussal összehasonlítjuk, a következő végeredményhez jutunk.

Kálvin vallásának főereje a rendszeresség, t. i. azon szabályokon végigvonuló egységes alapgondolat, melyek a test s lélek féktelenségeit korlátozni voltak hivatva. Ha e rendszeresség engedékeny is tudott volna lenni, ha nem vasszigorral, de szükség szerint elnézéssel is birt volna: az unitárizmusnak alapja, az individuumnak respektusa, sohasem jön létre. Mert mi egyebet jelentett e dogmatikus rendszeresség a testi s lelki vágyak s azok kiegyenlítése egyenlőségénél? Az általános egyenlőség, ha az nem a szabadság jegyében fogantatott, a legnagyobb zsarnokság, mely el tud, el akar fojtani minden olyan önálló cselekvést, mely az egyenlőség alapgondolatától eltávozik. Az emberi értelem, mely legmagasabb megnyilvánulási formájában mint hangulat sugalmazza a legnemesebb cselekedeteket s a legfönsé-

gesebb gondolatokat, csak szük körön belül türi meg az olyan rendszerességet, mely az egyéni meggyőződést nem fedi. Az unitárizmuson kivül minden más keresztény felekezet az Isten-Jézusban látja az emberi ideált, tehát egyetlen közös formulában, mely merevségével ránehezedik az individuumra. Dávid jól érezte e fölfogás hibáját, midőn Jézusban az egyéniséget, az individuális embert látta. De hát e két kifejezés nem ugyanegyet jelent? Nem. Jézus mint individuális ember, minden hivő számára az a megközelitőleg tökéletes minta, melyet az illető hivő lelki tehetségei szerint, önmagának alkotni tud. „A minő Isteneket festenek maguknak, olyanok élnek lelkökben" — irja Dávid a De falsa et vera-ban.

Dávid unitárizmusának egyik jellemvonása az egyéniség respektusa. Az egyéni szabadság azonban korlát nélkul elfajul s elfajulásában éppen a szabadságot semmisiti meg. Dávid tehát olyan korlátot keresett, melyen tullépnie egyetlen meggyőződésnek sem szabad s mégis, a melyen belul az egyéni szabadság a legteljesebben érvényesulhet. E határ az észszerüség. Az észszerüség az egyéniség álláspontjának természetes kiegészitése.

Dávid ekképpen logikussá tette a vallásos gondolkozást; hogy úgy mondjuk, a hitet fölszabaditotta a dogmatikus theologia kötelékeiből. Azonban tévedés volna azt hinnünk, hogy ezáltal oly vallásformát alkotott, melyet mindenki magáénak vallhat. Arra már utaltunk, hogy a kálvinizmus általános egyenlősége tanát Dávid nem tartotta helyesnek; most azt emeljük ki, hogy az „észszerű" korlátozás mindazokat kizárja valódi hivői sorából, kikkel érzékló s az ebből folyó értelmi funkcziói a valóság ellenmondásnélküliségét megismertetni nem tudják. Talán helyes elnevezést használunk, midőn azt mondjuk, hogy az észszerü szabadság hite csak a szellemileg intelligens, az érzelmileg s értelmileg fejlett individuumnak vallása. E magaslatra csak bizonyos életkorban lehet eljutni. A templomba járásnak éppen az a czélja, hogy az emberi értelem a predikácziók által minél előbb fölemelkedjék e magaslatra. Az unitárizmus tehát evolucionárius jellemű.

Ez Dávid vallásának viszonya a kálvinizmushoz; ez önmagában való jelentősége.

(Folytatása következik).

Dr. Borbély István.

Őszinteség a nevelésben.[1]

Felolvasásom tárgya, mint arra a jelenlevők közül többen emlékezhetnek, meglehetős ötletszerü módon került a mostani értekezlet elé. Ugyanis mult évi értekezletünk egyik tárgya a szeretetnek a nevelésben való szerepéről szólott, mely tárgy megvitatásánál én azt a megjegyzést tettem, hogy ajánlatos volna és korszerü, foglalkozni az őszinteség szerepével is. És az értekezlet engem ezzel meg is bizott, mely megbizásnak készséggel akarok eleget tenni, annál is inkább, mert a tárgynak és az előadó személyének ilyen ötletszerü volta mentség a tisztelt hallgatók előtt azoknak gyengeségeért.

Az őszinteséget vizsgálni, tisztelt hallgatók, mindig háládatlan dolog volt, mit az emberek nem szerettek. Mert mi az őszinteség? A valóságnak, az igazságnak belső, lelki, erkölcsi, alanyi része. És a valóságnak, az igazságnak külső, testi, tárgyi része is mindig áldozatokat, vértanukat követelt magának. Menynyivel többen szenvedtek és hullottak el az őszinteség kutatása közben! A sivatagok kutatói, a földsarkok keresői, a bányák, a robbanó anyagok, a mérgek és kóros anyagok vizsgálói, a levegő meghóditói bármilyen nagy számmal voltak és lesznek áldozatai a külső igazságnak, sohasem fogják megközeliteni azok számát, kik naponként szenvednek és hullanak el a belső igazságnak, az őszinteségnek keresésében. Azonban a világ ezek nagy részéről tudomást sem szerez, legfennebb egy kis társaskör veszi észre. Egy nehány áldozatról naponként tán a lapokban is van szó, de csak kevesen kerülnek a történelembe, mint próféták, vértanuk, apostolok, reformátorok, Sokratesek, Jézusok, vagy Dávid Ferenczek.

De nemcsak háládatlan, hanem igen nehéz dolog is az őszinteség megvizsgálása. Mert mig a külső igazságok keresésére mindenféle eszközeink és szerveink vannak, a belső igazság megfigyelésére az érző és gondolkozó emberi lelken kivül semmi eszközünk nincs. S milyen határozatlan, ismeretlen, ezerféle módon értett és magyarázott dolog még az az emberi lélek is! Létezéséről tán mindnyájan meg vagyunk győződve, azonban mibenlétéről, közelebbi meghatározásáról keveset tudunk, sőt

[1] Felolv. az unitár. tanárok értekezletén.

a folytonos megszokás annyira elvette figyelmünket annak vizsgálatától, hogy némelyek már létezését is kétségbe vonják azon az okon, hogy azt sem górcsövekkel, sem x sugárral nem láthatják meg. Az ilyenekkel őszinteségről beszélni természetesen éppen olyan lehetetlen, mint a vakokkal a szinekről. És legyenek csak többségben a vakok, akár csak a szinvakok, akkor emberi módon el fog dőlni az igazság, t. i. hogy szinek nincsenek is, csak némely szelid lelkü ábrándozók álmaiban.

De nehéziti az őszinteség vizsgálását még az a körülmény is, hogy az általam feltételezett emberi lélek minden embernek saját, elidegenithetlen, le nem foglalható és el nem lopható tulajdona. Az illető egyén, vagy bolcsész nyelven Ego, akarata nélkül azt vizsgálni nem lehet, sőt beleegyezés után is csak éppen azt mutatja, a mit akar s a hányszor mutatja, annyifélét mutathat a másiknak, a megfigyelő Egonak. Rendesen azonban minden ember, még rossz akarat nélkül is, nem a valót mutatja. Mindenki igyekszik a másik előtt kedvezőbb szinben tünni fel a valónál s hosszas tapasztalat és megfigyelés is sok esetben nem a valót ismeri meg. Innen van az a vélemény, hogy a lelket leginkább öntudatlan állapotában, álmában, lázas vagy borközi állapotában lehet megfigyelni, vagy éppen akkor, mikor nem is sejti hogy vizsgálják. Az arcz- és koponyatan szintén csak megbizhatlan kisérletek a lélek megismerésénél.

S milyen zür-zavar van a tapasztalatok, a lelki tények megállapitása után is azok elbirálásánál és értékelésénél! Az egyik erénynek itéli azt, a mit a másik bünnek, az egyik érdemnek, a mit a másik gyalázatnak, az egyik tökéletességnek, a mit a másik hiánynak. S ha az értékelés irányában talán néha megegyezés is jön létre, a fokozat megállitásánál már ismét eltérés lesz, a mint ezt a birói tárgyalások és itéletek is igazolják a büntetés alá kerülő tények osztályánál. A többi osztályoknál azonban még nagyobb a zavar s ugyanazon tény a lehető legellentétesebb osztályozásba és fokozatba kerülhet. Ugyanazon tény lehet hősiesség, önfeláldozás, árulás, nagyravágyás, hűség, nemesség, hizelgés, ámitás, vértanuság vagy elfogultság.

Ilyen zürzavarban az őszinteség vizsgálásánál rendkivül éles egyéni izlésre van szükség, mely úgy a tudás divatos tekintélyétől, mint a hit kigunyolt elfogultságától szabadon tudjon itélni. Mert az őszinteség sem a tudás, sem a hit birodalmába nem tartozik, hanem tisztán társadalmi tényező s tán mélységes alapja minden társadalmi tudománynak.

A társadalom ugyanis tisztán emberi intézmény, mely az embert az állatiságból kivezette, számára nagyobb jóllétet biztositott és a föld urává tette. Állatisága idejéből azonban az ember magával hozta a társadalomba is állati hajlamait, sok tehetségét még ki is müvelte s hajlamai betöltésére ezer eszközt

és módot talált ki. Ez állati hajlamok örök időkre kisérik az embert s a társadalmi kötelességekkel naponként összeütközésbe hozzák. A társadalom czélja ugyanis nemcsak az, hogy mindent meghóditson az ember számára, hanem az is, hogy az embereket egymás között elrendezze. Ez elrendezésnek a történelem tanusága szerint olyannak kell lennie, a mely az embereket egyenlő jogokkal egymás mellé helyezi.

Ez a társadalmi czél forrása minden társadalmi kötelességnek s minden bűn e társadalmi kötelesség mellőzéséből ered. Az állati ösztön és e társadalmi kötelesség harcza a jelen élet, melynek az utóbbi győzelmével kell végződnie.

Társadalmi intézményeink egy jelentékeny része még abból a korból való, mikor e társadalmi kötelesség nem állott tisztán az emberek előtt. Éppen ezért csak ingadoznak s előbb-utóbb összeomlanak, mert alapjuk az állati ösztön.

E társadalmi kötelesség lehető rövid körülirását azért tartottam szükségesnek, mert az őszinteség nagy hiányának a társadalomban ez a legfőbb forrása. Nyiltan ugyanis e kötelesség ellen alig mer valaki véteni, azonban annál több merénylet történik az ellen őszinteség nélkül. Ugyanis az egyesek, testületek, nemzetek, sőt az egész társadalom e társadalmi kötelesség tudatában ezer meg ezer esetben már a munka megosztás miatt is bizalommal van egyesek iránt olyan dolgok tekintetében, melyet nem maga végez, sőt nem is ismer jól. Ilyen esetben az önző állati hajlam a maga czélját a másé elébe helyezheti és a benne helyezett bizalommal viszszaélhet. És társadalmunkban e viszszaélések milliói okozzák a legtöbb bajt. Iparosok és kereskedők, hivatalnokok és magánosok, papok és tudósok, művészek és államférfiak őszinteségük feláldozásával naponként ezrével hibáznak a társadalmi kötelesség ellen. És társadalmunk velük szemben csaknem tehetetlen, sőt alapját, a bizalmat kezdi elveszitení. Sok embert láttam, köztük éppen nagyokat is, kik lemondással vonultak vissza a társadalomból, mint javithatatlanból. Sőt a tömeg meggyőződése az, hogy őszintén élni sem lehet. Csak a folyó év február ius hónapjában olvastam, hogy Amerikában Clevelandban tiz ezer ember fogadalmat tett az őszinte életre, azonban fogadalmukat a legnagyobb akarattal sem tudták megtartani. Különösen kereskedők és kereskedelmi alkalmazottak találták lehetetlennek az őszinte életet.

Hallgatóim nagy része tán meg is van győződve a társadalomban meglevő nagyfoku őszinteség hiányról. Vegyünk kezünkbe egy nagyobb lapot, mely társadalmunk őszinteségének nagyon hü tükre, s abban néhány őszinte szó és való tény mellett az őszinteség hiányának százaival találkozunk, mig a vezetőczikktől a legutolsó apróhirdetésig jutunk. Menjünk ki egy vásárba és ott az embereknek százait látjuk, kiknek feltett szándékuk, hogy embertársaikat minél inkább megcsalják. Üzleti világunk-

ban egy jelentékeny rész nem is törekszik arra, hogy tisztességes munkával biztositsa a megélhetést, hanem hogy a benne helyezett bizalommal minél nagyobb mértékben visszaéljen. Társadalmi érintkezésünkben, öltözködésünkben, különösen a nőkében, minden van az őszinteségen kivül. És ezt például értsük meg még jobban. Az őszinteség hiányát az öltözködésben nem csak ott látom, hogy mindennemü pótló dolgokkal és mesterkéltséggel igyekszünk a valóság hiányait pótolni, legtöbb esetben azonban a természetes szépséget a divattal elrutitni, hanem ott, hogy a társaságban nem merünk úgy megjelenni, mint otthonunkban. Hogyan képes emberi lény arra, hogy otthon éhezzék és fázzék, ronda szobájába a legegyszerübb kényelmi és egészségi eszközöket se szerezze be és mások előtt mégis selyemben, pénzért elrendezett hajjal és drágaköveknek látszó ékességekkel jelenjék meg! És a drágakő szintén megérdemel egy gondolatot. Igen, szép dolog. Hadd ékesitse mindazokat, a kiket őszintén megillet. De hogy mennyire őszinték azon drágakövek viselői, melyeknek értékei ezereket képviselnek, mikor embertársaink felerésze munkájával, sőt becsületének feláldozásával is nélkülöz, csal, lop, hazudik s még igy is kénytelen gyermekeit agyon ütni, hogy éhen ne haljanak, ennek elbirálása egyéni izléstől függ. Magam csak fokozati különbséget látok egy olyan ékszer vagy drága ruha viselője között, melyek előállitása sok ember hosszu munkájának és verejtékének gyümölcse, vagy a között, a ki kevés munkáért rendkivüli dijakat vesz, vagy a között, a ki szépségét ártatlan leányok vérében való fürdés által akarja fokozni vagy megtartani. Mindenik az őszinteség ellen vét, a mikor embertársait önző czéljaira felhasználja, a társadalmi kötelesség megsértése által.

Az őszinteség legnagyobb hiánya elavult alapokon nyugvó társadalmunk előnyeinek kihasználásában jelentkezik. Ezekért az emberek tülekednek s ez állati eljárást még emberi feladatnak, sőt kötelességnek is hirdetik, minthogy erkölcsi érzékük, társadalmi kötelességérzetük hiányzik. Elég modern és sokszor hangoztatott elve az állati filozófiának az egyén érvényesülése, mely azonban nyilt hadizenet a társadalomnak, sőt minden társulásnak. Nagy állatokat, sőt szörnyeket hozhat létre e filozófia, de nagy embert nem. Ezreket gyilkoló nagy hadvezérek, milliókat összeharácsoló bankárok és pöffeszkedő főnökök e filozófia kicsucsorodó eredményei, mig elpusztitott országok, siró árvák és özvegyek, és nyomorban tengődő alantos szolgák milliói hemzsegnek a völgyekben és lapályokon. Hogy ez utóbbiak gyülölik az előbbieket és a társadalomban reformálni akarnak, olykor még erőszakos módon is, az egészen természetes, azt hiszem. De hogy az előbbiek sikerükkel is miképpen vannak megelégedve, arról csak ők tudnának őszintén felelni. Minden esetre tanulságos e tekintetben az a kis esemény, mely egy

néhány héttel ezelőtt történt a lapok hiradásai szerint Moszkvában, hol egy Petroff nevü milliomos pénzzé tette minden vagyonát, máglyát rakott abból és elégette azon meggyőződésben, hogy a pénz forrása minden bűnnek. Ez a tett Jézus nézetével és tanitásával megegyezik. Mert a sok pénz nem is azért kell az embereknek, hogy boldogabbak legyenek ezáltal, hanem hogy embertársaikat külső megjelenésben felülmulják, azoktól különbözzenek látszatra, de nem benső lényegben.

Naggyá, erőssé, lehetőleg tökéletessé lenni alakban, testi és lelki erőben, ügyessé cselekedeteinkben és itéleteinkben, sőt akár tudóssá is, ezek emberi és társadalmi czélok, melyek elérésére a vagyon hasznos és szükséges is. De különbözni embertársainktól hatalomban, tekintélyben, jogokban, selyem czipőkben, kürtő vagy más furcsa alakú kalapokban, ékszerekben vagy zsurozásban, fogatokban, czifra lakásban, ivásban, sportban vagy kártyázásban, ezek nem emberi és társadalmi feladatok. És ez utóbbiak sokkal több vagyont, emberi munkát és őszinteséget emésztenek fel társadalmunkban, mint az előbbiek.

E pár vonás tán elég is lesz annak a gondolatkörnek megvilágitására, a melyben társadalmunk van. És nevelésünk ennek a társadalomnak egy kicsiny, de fontos tényezője. A társadalom izlése, követelései és eszméi annyira körülveszik az iskolát és az abban tanuló ifjuságot, hogy az egész nevelésnek ezek adnak jelleget, melyen változtatni egyesek törekvése sikertelen marad. A társadalom bomló szerkezete, mely alapjaiban kezd inogni, meglátszik azonnal nevelési rendszerünkön is és a tisztelt értekezlet tagjai előtt ismeretesek már mindazok a támadások, melyek iskoláink megállapitott rendje ellen az utóbbi években történtek s melyek elég indokoltan bizonyitották, hogy meglevő állapotaink nem megfelelők. És ezekből a támadásokból egy jelentékeny rész jut az őszinteség hiányára. Szakemberek, tanári körök nyiltan hirdetik még hivatalos gyüléseiken is a csődöt, mely felé mai nevelésünk közeledik, csak éppen e közeledő csőd forrására nézve nem alakult még ki a meggyőződés teljesen. Keresik azt a tantervben, melynek kétségen kivül mindig voltak és lesznek hiányai az egyéni izlés szempontjából. Keresik a módszerben, mely teljesen kielégitő sohasem lehet. Keresik még az őszinteség hiányában is, mi nézetem szerint legközelebb jár a valósághoz, midőn rámutatnak arra a nagy ellentétre, mely az élet kivánalmai és a nevelés között fennáll különösen erkölcsi, vallási és egészségi szempontból.

Nézetem szerint azonban ezek csak mellékes és részletkérdések, mig a főkérdés, t. i. társadalmunk czéljának kérdése rendezve nincs. Én hiszek a socialismus igazában, bár jelenlegi eljárását, vezetőinek jellemét gyülölöm, mint a Hades kapuját.[1]

[1] T. munkatársunknak szivesen adnánk tért, hogy kifejtse e fontos kérdést, a socialismus igazát és hogy megvilágitsa jelenlegi vezetőinek jellemét és eljárását, melyet úgy gyülöl, mint a Hades kapuját. *Szerk.*

Hiszem és hirdetem, hogy társadalmunk czélja az embereknek egymás mellé és nem egymás alá való rendezése s még imáimban sem kérek többet Istentől külső állapotomra, minthogy embertársaimmal egyenlő lehessek.

Nevelésünk, különösen közép- és felsőiskoláink azonban a régi feudalis irányu társadalmi czélok szolgálatában állanak, melyek az emberiséget urak és szolgák, nemesek és jobbágyok vagy épen szabadok és rabszolgák osztályaiba, kegyelmesek, méltóságosok, nagyságosok, tekintetesek, emberek és cselédek kasztjaiba akarják beosztani. Közép- és felsőiskoláink tehát legalább is úrképző intézetek, melyek a kiváltságos osztályok számára akarnak tagokat nevelni.[1] s igy ellentétben állanak a társadalmi czéllal és kötelességgel.

Ez az általam hibásnak tartott czél és irány forrása a társadalomban és iskolában az őszinteség hiányának. Mihelyt megszünik a vágy arra, hogy embertársainkat legyőzzük és azok fölé emelkedjünk, azonnal elvesz a képmutatás és aljas eljárások nagyrésze az emberek közül és bekövetkezik az az ideálisabb állapot, melyet Jézus ajánlott nagyravágyó tanitványainak, hogy a ki legnagyobb akar lenni, az szolgáljon másoknak. Nagy és fontos hivatása az embernek az, hogy másoknak szolgáljon. Szerencsés az, a ki erre is képes, mert annak sok adatott és azért is kivántatik tőle sok. De mikor erőnket és tehetségünket csak a saját magunk hizlalására, kulső nagyságunk emelésére és embertársaink elnyomására használjuk, nem vagyunk őszinték embertársaink, a társadalomban szovetséges társaink irányában.

És most vethetünk e szemüvegen keresztül egy pillantást nevelésünkre, minthogy azzal hosszasan foglalkozni egy ilyen adott alkalommal lehetetlen az idő rovidsége miatt. Kezdjük meg mindjárt nevelőinken, hogy először saját magunkon essünk tul. Neveléssel foglalkozó embereink mindnyájan a társadalom tagjai, ugyanazon vágyakkal, czélokkal és gyarlóságokkal, mint a más munkakörben levő emberek. Náluk is tehát ugyanazon jelenségekkel találkozunk, mint a többi embernél. Törekvéseik szintén arra irányulnak, hogy maguknak hatalmat, tekintélyt és — bár feltünő merész állitás, mert őszinte — vagyont szerezzenek. S nem is hibáztatható e törekvésük, mikor a társadalom többi tagjai ezért tülekednek. Rómában csak római módon lehet élni. Azonban az önző czélok azonnal ellentétbe hozzák

[1] Tényleges lenne-e, a mit t. munkatársunk állapit meg? Hát nem demokratikus elvek-e azok, melyeken a közép- és felsőiskolai nevelés alapul? Mert hisz a magasabb miveltségnyujtást t. munkatársunk sem veheti olyannak, a mivel a közép- és felsőiskola a „kiváltságos" osztályok számára akar tagokat nevelni, mikor épp a magasabb miveltség alkalmas arra, hogy a társadalmi osztályok üres külső különbözetét eltüntesse. *Szerk.*

a társadalmi kötelességgel és az áldozat legtöbb esetben az őszinteség.

Már mindjárt a foglalkozás elnevezésében megjelenik a társadalom elfogultságának példája. Nevelő vagy tanító czimmel már nem vagyunk megelégedve és sértőnek találjuk. Ezek helyett készek vagyunk magunkat a legmesterkéltebb szógyártási merénylettel tanároknak nevezni, mely elnevezés ma a leggyakoribb, sőt ez sem elég. Különösen az alsófoku iskolákban a tanár úr elnevezés erőszakolása sokszor lesz nevetséges és guny tárgya is. A különbözés komikuma jelentkezik ott, hol a tanár úr elé nagyságos vagy tekintetes jelző járulnak, sőt ha az illető méltóságos is, akkor a tanár szó rendesen elmarad mellőle, mert lefokozó a jelentése. Ez ártatlan játék a czim és név körül csak akkor lesz káros hatásu, mikor a tanitványok a czim és név erőszakolása által a tanár egy tényleg, vagy csak az ő hitükben létező gyengeségéről vannak meggyőződve, sőt ezek használata által más elbánásra számitanak tanáraik részéről. Még veszedelmesebb, mikor a tanár úrnak vagy tudósnak, vagy hatalmasnak érzi magát, szerencsére, hogy ilyenek a valóságban csak kevesen, inkább csak szinpadon és könyvekben vannak.

Rámutatni arra az áldatlan küzdelemre, melyet a társadalom többi tagjaival együtt a tanárok is megvivnak néha másokkal, legtöbbször azonban kartársaikkal; felmutatni a fegyvereket, melyek nagyrésze nem tisztességes, az irigységet, a hizelgést, az erőszakot, a protectiót, árulkodást és rágalmazást, tán fölösleges munka, mert mindnyájan ismerjük azokat. Csak az a bámulatos, hogy abban a tisztességes, felvilágosult és általában szépért és nemesért lelkesedő nevelői karban, melyet erkölcsi és értelmi szinvonalában sem a papi, sem a birói kar nem mul felül, még mindig olyan nagy számmal vannak az önző elemek, kik érvényesülni belső nagyság nélkül is akarnak, eladják magukat, állásukat, tollukat vagy befolyásukat, sőt irigykednek még kartársaikra is, kik náluk erősebbek, gazdagabbak, szerencsésebbek vagy csak valami véletlen útján rangkóros társadalmunkban magasabb fizetési osztályba jutnak. Szomoru esete a nevelésügynek, hogy csak a közelmult időben az iskolai bizonyitványok üzletszerű gyártása nevelésügyi emberekre bizonyosodott.

Tárgyam ellen, az őszinteség ellen vétenék, ha még egy pár szóban nem emlékezném meg a hatalmi törekvésekből folyó őszinteség hiányainak felsorolásánál a mellékfoglalkozásokról. Ez a kérdés a nevelői kart is nagyon közelről érinti. Szálai nem nyulnak vissza éppen addig az időig, mikor a tanár úr még az a rabszolga volt, ki a gyermeket a játszóhelyre vezette, hanem mikor a neveléssel foglalkozó ember már nem volt többé rabszolga, a mellékfoglalkozás azonnal hozzá szegődött, sőt

silány viszonyai elengedhetetlen kötelességévé tették s kezdetben legalább a lét kérdésével volt szoros kapcsolatban. Csak a közelmult időben is a nevelői kar legnagyobb része nevelői munkájával nem biztosithatta magának a tisztességes megélhetést. Nem is volt abban semmi különös sérelem, ha a tanitó elvégeztetett némely tavaszi vagy őszi munkát tanitványaival. Azonban a változott viszonyok között, mikor a tanitó egy kiváltságos osztály tagja és tisztességesen megélhet fizetéséből, mindenki visszaélésnek tekinti a tanitványok olyan foglalkoztatását, melynek haszna csak a tanitóé. Ma sem lehet azonban a tanitó csupán tanitó és semmi egyéb. Gazdálkodni egy bizonyos mértékig ma is kotelessége. De mellékfoglalkozásában tanitványait önző czéljaira felhasználni már nem szabad. Saját munkásságának felhasználása ajánlatos, sőt áldásos állapot az, mikor a tanitó munkaereje akkora, hogy az nem talál kielégitést a hivatalos kötelesség lelkiismeretes elvégzésében. Ilyen esetben a mellékfoglalkozások, melyekkel egy felvilágosult elme érzéseinek, vágyainak és izlésének megtestesitését czélozza, a társadalomnak igen szép és hasznos dolgokat hoznak létre s az ilyen mellékfoglalkozás erkölcsi kotelesség is. Sajnos azonban, hogy a visszaélések e téren is megszámlálhatlanok. Láttam tanitót, kinél rendes szokás volt az, hogy a tanitási idő nagyobb részét faragással vagy rajzolással toltotte s csak az utolsó félórában kérdezett fel vagy hagyott ki megtanulásra valamit. Egy másik meg olvasott egész napon át, maga mellé téve nem egyetlen, de leggyakrabban használt taneszközét, a nádvesszőt, hogy a kellő csendet ez biztositsa. Hasonló jelenségek inkább alsófokú iskoláinkban találhatók, de a felsőbb fokokon sem épen ritkák. Van tanár, a ki tán neki való, tudományos vagy irodalmi, vagy művészeti feladatokkal foglalja el magát, de ez gondolatát és egész lényét annyira elfoglalja, hogy tanóráin sem tud tőlük szabad lenni, hivatásának kárára. Még nagyobb baj azonban, mikor a nevelő foglalkozását tekinti mellékesnek és a mellékkeresetet fontosabbnak. Ilyenek a magántanitványok meg kosztosok tartása és azok pártolása, ilyenek a mellékhivatalok keresése és a tanár java munkaerejének ezekben való felemésztése, vagy épen üzleti foglalkozások, melyek a nevelői pályával homlokegyenest ellenkeznek, azonban legjobban fizetnek és a hatalmi torekvést legjobban szolgálják. Azzal is mentik ugyan magukat némelyek, hogy a hivatalos dolog elvégzése után az élet tobbi része már magánügy, melybe beleavatkozni senkinek sem szabad. Én azonban ez állitás igazságát nem ismerem el. A társadalmi ember már saját magával sem rendelkezhetik szabadon s a tanár mellékfoglalkozásainak értéke rendesen forditott arányban áll nevelői munkájának értékével, minthogy két úrnak szolgálni nem lehet. Annál nagyobb a visszaélés, mikor a nevelő tanitványaival végezteti akár hiva-

talos, akár magán dolgait, legyenek azok bármilyen szépek és nemesek.

Megnézhetnők a nevelőt magán és családi életében is, melyeknél sok esetben látnók az őszinteség hiányát s melyek gyakran nemcsak az illetőnek, hanem még iskolájának is sokat ártanak. Minthogy azonban időnkből erre nem telik s jelenségei azonosak a más pályákon működő emberekéivel, t. i. a kétéltüség példái, mely élettársadalmunkban mindennapi, hagyjuk ezeket s vessünk egy rövid pillantást tanulóinkra is.

Gyermekeinket, mihelyt azok eszmélni kezdenek, azonnal az állati filozófia, az önzés és képmutatás csókolja homlokon és magának eljegyzi. A gyermek hajlamai egészen állatiak s igy azok a társadalmi élettel, szokásokkal és felfogásokkal ellenkeznek. Tennie, mondhatni, semmit sem szabad, a mire kedve és hajlama vinné, hanem mindig csak olyat, a mire kedve nincs. Természeti vágyai és szükségei kielégitésénél, mosdásánál, öltöztetésénél már megtanulja, hogy a társadalomban nem szabad úgy cselekedni, hogy mások is tudják és lássák. Ellenben kis vágyai teljesülnek azokban a dolgaiban, melyekről rajta kivül más nem tud. És milyen édes az a tiltott gyümölcs minden gyermeknek! Mikor figyelni és okoskodni is kezd, azonnal reá omlik a társadalom minden képmutatásával s minthogy a jelenségek rugóit kevésbé ismeri a felnőtteknél, olyan dolgokban is a valóság elpalástolását látja, a melyekben a nagy nem. Kis fiam nyugtalanságát vettem észre egy alkalommal, midőn keresztanyja is nálunk ebédelt; láttam, hogy valamiről elmélkedik s habozik, hogy vajjon megfigyelését közölje-e a társasággal s mikor kérdeztem, hogy mit gondol, csak annyit mondott, hogy ő tudja a mama titkát. Erre már én is kiváncsivá lettem s megkérdeztem, hogy nekem megmondja-e. Azt felelte, hogy nekem megsugja. S mi volt a mama titka? Az, hogy a mama azért adott más evőeszközöket az ebédhez, mert a keresztmama is nálunk ebédel. Ennyire benne van már az öt éves gyermek a társadalom titkaiban, sugdosásában s még abban is, hogy a keresztmamának nem kell azt tudnia, hogy mi az ő távollétében más evőeszközöket használunk.

A hazugságot a gyermek magától is kitalálhatja, de a társadalom feltétlenül megtanitja neki. Még a jó családokban is annyiszor beszélnek a mások hazugságáról, vagy hazudnak maguk a család tagjai a gyermek előtt, hogy e tekintetben a gyermekek nem szorulnak sem a cselédekre, sem idegenekre, vagy az iskolára, hogy megtanulhassák. Láttam úri családokat, hol megtörtént az a mindennapos dolog, hogy a szülő gyermekét küldötte a hozzájuk menő idegen elé azzal az izenettel, hogy ő nincs otthon.

A nagyok által kieszelt mesék, játékok, tréfák, találós

kérdések, melyek nagyon élesitik a felfogó és itélő tehetséget, csak úgy hemzsegnek a képmutatás és hazugság példáival, sőt a legtöbb erre is van alapitva s mikor a gyermek iskolába kerül, már teljesen ismeri mindazokat az útakat, melyeken a valóság eltakarásával egyéni önző czéljait előmozdithatja.

És az iskola egy társadalom a társadalomban, hol a gyerekek megharczolják a maguk harczát s fegyvereik is éppen olyan tisztességesek, mint a nagy társadalioméi. Csak egy példa az ezrek közül az olyan eset, a milyent Scott Walter ir le önéletirásában, mely megvilágositja azt a gondolkozásmódot, melyet tanulóink az őszinteség kérdésében magukénak vallanak s mely legfőbb czéljának az érvényesülést tekinti. A dolog legtöbbünk előtt ismeretes. Az első fiut semmiképpen sem tudta lehuzni, de megfigyelte, hogy az mialatt gondolkozott a feleleten, mindig szorongatta kabátjának egyik gombját. Ezt ő egész ügyes lélekismerettel titokban levágta s mikor felelés közben az első fiu ezt nem kapta és csodálkozásában zavarba jött, ő felhasználta e zavart, hogy az első helyre juthasson, megfelelve a kérdésre. „Elfoglaltam az első helyet, melyet ő többé sohasem tudott elfoglalni, irja Scott Walter s nem hiszem, hogy valaha csak gyanusitott volna is engem a csiny elkövetésével. A világban később sokszor találkoztam vele és lelkiismeretem mindig vádolt miatta. Sokszor akartam ezért neki valamelyes megfelelő szolgálatot tenni, de erre alkalmat sohasem találtam s félek, hogy sohasem is kerestem azt olyan mohó vágygyal, mint az ő helyét az iskolában." Látjuk, hogy nemcsak a társadalomban, hanem az iskolában is farkas az ember az embernek, sőt ennél még több is, mert ennél sokkal aljasabb példákat nagy számmal ismerhetünk.

Sőt iskoláinkat a jelenben egészen más irányban fenyegeti az őszinteség hiánya. Tanulóinknak, sőt azok szüleinek is, nem egy értelmes, érző, nemesen gondolkozó és helyesen itélni tudó emberre van szükségük, hanem bizonyitványra, melylyel a társadalom polczain minél magasabbra tudjanak elhelyezkedni. Tanulóink nagyobb része erre dolgozik s nagy ügyességgel, számitja ki azt a legkisebb munkát és tudást, melylyel az elégséges bizonyitványt magának megszerezheti. Erre a czélra lop, hazudik, hamisit, sőt szüleit is, leggyakrabban anyját, segitségéül felhasználja s nem ritka, hogy már kinevelt emberek, különösen orvosok a maguk szaktekintélyével közremunkálnak egy megmételyezett jellem létrehozásában. A tanárt pedig, ki javitni akar, sokszor tekintik személyes ellenségnek, ki csak azért felelteti, vizsgálja vagy buktatja meg érdekeltjeiket, hogy azokon boszút álljon, vagy éppen szerencsétlenekké tegye. Ezért bizonyitványaink nem egy alkalommal csak olyan értéküek, mint a milyeneket a modern paedagogia a vasuti alkalmazottak részére pénzért kiállit. Legőszintébbek azonban e tekintetben

középiskolai bizonyitványaink, mig egyetemi és elemi iskolai bizonyitványainknál nagy az őszinteség hiánya.

Csak közelebb történt, hogy egy egyetem doctorainak felavatása előtt két felavatandó doctor doctori értekezése szórólszóra ugyanaz volt, mert mind a kettő ugyanazon helyen *vette* és egy betü változtatás nélkül ugyanazon időben adta be megbirálásra a saját neve alatt, miért is ez értekezéseket vissza vetették. És e doctoratus a nevelés koronájának feltevése.

Igen érdekes volna a tanulók őszinteségét megvizsgálni még a nemi élet és a vallásosság szempontjából is, mely téreken szintén igen szomoru állapotokat találnánk. Azonban ezekre most nem terjeszkedhetünk ki, bár ezek együtt adnák igaz, de rettenetes képét nevelésünk őszinteségének.

Teendőink a helyzet megismerése után mindenki előtt önként jelentkeznek. Uj nézetekre, uj felfogásra kell nevelnünk ifjainkat, kik ne másokon, hanem saját magukon, saját önzésükön tudjanak uralkodni. Az unitárius felfogás már szembe tud állani a vallásban az igazsággal, a valósággal minden tekintély ellenében. Most következik a nevelésre is a feladat, hogy szembe álljon egy elavult társadalom megrögzött felfogásával. Különösen társadalmunk történetének, állapotának és czéljainak bővebb megismerése szükséges a mai kor gyermekének, hogy az ne csak fényes állásra, nagy uraságra készüljön, hanem találja boldogságát abban, hogy embertársainak használhat eszével, munkájával és példaadásával. A hatalom, a a foglalás és embertársainknak félrelökése vagy eltiprása helyett legyen czélunk a felvilágositás, felemelés és segités s büszkeségünk az, hogy ezek terén erősek és tehetségesek vagyunk. Igaz, hogy nagy és nehéz lesz e feladat s nemzedékek munkája kell arra, hogy e feladattal megküzdjön, de reményünket és bizalmunkat sohasem szabad feladnunk e tekintetben. Különösen a tanári karnak kell kiemelkednie az önzés durvaságából s az már biztositani fogja, hogy eszméi és törekvései a társadalom többi rétegeit is átjárják.

Gálfi Lőrincz.

Felügyelő gondnokot üdvözlő beszéd.*

Mélyen tisztelt Felügyelő Gondnok Úr! Beszéde világos tükör. Benne teljes tisztaságban látjuk a f. gondnok urat igaz hazfiságában, buzgó vallásosságában, a ki nemzeti kulturánkért, a közügyekért igazán lelkesedik és az osztatlan bizalom által rea ruházott f. gondnoki tisztet teljesen átérti és átérzi.

Szavainak hatása alatt állunk, a mi sziveinkben is rokonérzések s agyunkban rokon gondolatok támadtak. Ez együttes érzelmeknek és gondolatoknak én vagyok szerencsés kifejezést adni. Az intézet életében a multba tekintek, a jelent szemlélem, a jövőt remélem.

A multból elömbe tárul f. gondnokaink tisztes sora. Közülök többnek nevéhez a tetteknek, az alkotásoknak egész sorozata füződik. Buzgólkodtak ez intézet kiépitésében, az anyagi szükségletek előteremtésében többen épen vezető szerepet vittek. Ez intézet megmentő, megtartó és fejlesztő munkájában is kiváló részük van, szellemi és erkölcsi életére is jótékonyan folytak be. Mindezekért tehát a f. gondnoki intézmény becses előttünk és mindig fontos intézetünkre, ha gondnoki karában változás áll be. Ha gondnokunkat veszitjük el, mély fájdalmat, veszteséget érzünk. Ha a veszteséget új f. gondnokban pótolva latjuk, igazán örvendünk. Veszteségünk közel másfél évvel ezelőtt megtörtént, taresafalvi Pálffy Dénes f. gondnokunkat csaknem negyvenkét évi buzgó gondnoki működés után elveszitettük. Elvesztét mélyen fájlaljuk, emlékét tiszteletben tartjuk. Ugyde veszteségünkben megvigasztalódtunk, a f. gondnok úrban új f. gondnokot kaptunk. Gondnokaink száma ismét teljes. Gondnoki beiktató ünnepélyünk tehát igazán örömünnep nekünk. Öröm reánk nézve tudni és látni, hogy a f. gondnok úr mily szerencsésen és beválóan sorakozik két idősebb buzgó

* Tartotta Pap M. igazgató dr. Kozma Endre székelykereszturi unitar. gymn. f. gondnok beiktatási ünnepélyén.

f. gondnokunk mellé. Gondnoki működése elé a legszebb reményekkel nézünk. Erre nekünk több okunk van. A Kozma-család több tagjának egyházunk életében, történetében kiváló érdemei vannak. A f. gondnok ur édes atyja érdemei, állandó buzgósága, közhasznu tetteinek egész sorozata egyházi életünkben éppen megbecsülhetetlenek. Ez intézetünkben kezdte meg tanári müködését, majd tizenkét évig ez intézetnek érdemes f. gondnoka volt és ime az isteni gondviselés munkája: az apa helyett ma a fiu ült ez intézet egyik f. gondnoki székébe, az érdemes apának méltó gyermeke. A f. gondnok urat is kedves emlékek füzik e városhoz, ez intézethez és e vidékhez, ennek minden rögéhez. Itt ringott bölcsője, gyermekjátékai nagy részét is itt játszotta el, ez intézetben kezdte tanulását s kedves rokonai egy része is a közel szomszédságban él.

Érzem, látom és tudom, hogy a f. gondnok úr e külső körülményeknek, e kedves emlékeknek hatása alatt is áll és mélyen, fokozottan átérzi azokat a kötelességeket, a melyek ily körülmények közt f. gondnoki tisztében a f. gondnok úrra várnak.

Reményünkben továbbá minket a kedvező belső körülmények is megerősitenek és pedig a f. gondnok úr tudása, eszményies gondolkozása, finom műveltsége, érzéke, ifju tettereje, buzgósága, nemes szive. Mindezeknek már f. gondnoksága előtt nagy mértékben tanujelét adta több izben való áldozatával és szegény tanulóink nagy mérvü támogatásával, a mely nemes tettében kedves neje nemcsak hogy hiven osztozott és osztozik, hanem a legmesszebb menő fáradságot is magára vállalta.

Intézetünk a fejlődés és kifejlesztés előtt áll. Szép reményekkel nézünk jövője elé. Ennek megteremtése csak buzgó munkásság, közös jóakarat árán történhetik meg. Ügybuzgó gondnoki karunk vállvetett munkásságára tehát nagy szükségünk van. A f. gondnok úr kész is a nemes munkára. Egyházi főhatóságunk felügyeletének egyik hivatott képviselője, középiskolánk egyházias jellege megóvásának, a régi tisztes és hasznos egyházi traditióknak egyik buzgó őre. Ez intézet tanári testülete családias jellege, tagjai kölcsönös bizalma, tisztelete megóvása, fejlesztése szintén egyik szép feladata lehet. Ennek is ismeri. Az intézeti életre, a tanárok közszellemére, munkakedvére, lelkesedésére, nemes ambitiójára igen jótékony hatással van az a körülmény, ha a becsületes munkát, az önzetlen törekvést a társadalom is elismeri, megbecsüli, méltányolja. Ennek munkálása, közvetitése szintén egy igen szép szerepnek kinálkozik.

Képzelhető-e szebb dolog, mint egy intézetet és társadalmat egymáshoz minél közelebb hozni és az igazi sikert igy biztositani?

Fenti nemes feladatok teljesitésére a f. gondnok úrban megvan minden kellék. Ez alkalommal már ünnepélyesen is f. gondnoki munkakörébe belépett. Nemes elhatározás, hazájáért, egyházáért tenni vágyás és tenni akarás heviti szivét. Nemes elhatározásában, ügyszeretetében sarkallják kitartásra nagy és nemes elődeinek magasztos példái. Intézetünk kifejlesztése, kiépitése körüli nemes buzgóságában édes apját kövesse. Édes atyjanak egyebek közt kolozsvári főgymnáziumunk kiépitésében, mindnyájunk nagy örömére, a magyar nemzeti kulturának emelt fényes és diszes intézetünk megteremtésében vannak nagy érdemei, főhatóságunk bölcsesége azoban nagy örömünkre szép szerepet juttatott neki keresztúri gymnáziumunk kiépitése ügyében is. Az atyai szép példa buzgalmában a f. gondnok urat vonzza. Mi gondnok társaival vállvetett munkájában hiven követjük. A vállvetett munkát siker koronázza. A jövőt igy és ezért remélem. Ezekután ez ünnepélyes órában magam, a tanári kar és az ifjuság nevében szivem egész melegével üdvözlöm. A jóságos Isten jóakaratában, nemes törekvésében segitse meg, adja áldását buzgó gondnoki működésére. Viselje e diszes állását a mi örömünkre, intézetünk, az unitárius egyház és a magyar kultura javára.

PAP MÓZES.

Sándor János
1841—1909

A Sándor nemzetségből, a Hargita alján Udvarhelymegyéből való. Abból a községből, melynek lakói messzeföldre hordják az ősipari terméket, a meszet, de puritán jellemüket gondosan őrzik az idegen behatások ellen; s abból a nemzetségből, melyből több tag emelkedik ki, de a tanultság mellett is erkölcsét érintetlenül fentartja.

Vaskos szervezet s erős jellem. Ezelőtt mintegy harmincz évvel ő került a székelykereszturi unitarius középiskola élére s harmincz év lefolyása alatt ő igazgatja s vezeti az intézetet nem annyira rendeletek, mint a nevelésben oly fontos személyi befolyás által. Külső terjedelemben is növelődik az intézet s működése utolsó éveiben a csak alsóbb osztályokkal ellátott középiskola felsőbb osztályokkal bővíttetik.

Tekintély az iskolában, tekintély a társadalomban, nem hivatali merevség, hanem a személyi érték által. Munkássága javarészét az intézetnek szenteli és mig maga is épitésén munkál, ugyanakkor hálás emlékezettel adózik az elődöknek, s megirja az iskola történetét, s folyóiratunkban külön is Mihály Jánosnak, annak a felügyelő gondnoknak életét, kinek az iskola építésében korábban nagy része volt.

A székelykeresztúri iskolát egykor az a község,[1] a melyből ő származott, kebelébe akarta átvinni. Ez nem volt lehetséges. De ő

[1] Homoródalmás.

népének a mivelődés intézménye iránti érdeklődéset és erkölcsi sulyat teljes mértékben átvitte ez intézetbe s nevét méltán fogja jegyezni az intézet történelme nagynevű elődje Koronka Józsefé mellé.

Ezelőtt két évvel nyugalomba lépett. Váratlanúl halt el.[1] A koporsója elindításakor mondott imát és beszédet itt közöljük.

*

Isten! életnek és halálnak örök Ura! mély fajdalommal imádkozunk te hozzád. Isten! életnek és halalnak örök ura! e koporsónál állva, a mi rajtunk átmegy, keblünket szaggatja, fájdalmas érzéseknek háborgó hullámzása. Isten, életnek és halálnak Ura, szivünk megremeg e koporsónál allva! Nem azért oh Atyánk, mintha panaszra fakadnánk; nem azért, hogy az élet megszünt, a sziv nem dobban, hanem kiterítve fekszik romjaiban; nem azért, hogy egy életnek vége, hanem mert a mi előttünk áll, egy nemes életnek megrendítő, megrázó vége .... Szivünk megremeg .... de nem kérdezünk és nem itélünk, nem itélhetünk; a végzetes vég végére mehetetlen titok, örök rejtélyesség, melyet csak te láthatsz, te látsz Uram és te itélsz ...

Szivünk e gyászos végen megremeg ... de emlékezeted megengesztel.

Ah emlékezeted, ez emlékezet nem csak megengesztel, hanem fölemel. Emlékezeted a gyász, a siralom e helyéről odaragad minket, hol élnek, munkálnak az emberek, hol eszményekért küzdenek, hol a nemzeti élet forrásai buzognak, hol intézményeket tartanak fönn, melyeknek világosító fénye az Isten és a haza szent eszméje, hol ifjuságot nevelnek, reményeit a jövendőnek. Emlékezeted oda ragad minket, hol egy hosszú életen keresztűl a szív melegével tápláltad a nevelés tűzhelyét, értelmeddel terjesztetted, közölted a tudományt, a hasznos ismereteket, kitartó gondossággal növelted és erősítetted, s bölcseségeddel kormányoztad a rád bizott intézetet. Emlékezeted odaragad, hol felépítetted a családi tüzhelyet is, hol szerető hitves,

[1] Kolozsvárt.

szeretett gyermekek, boldogságid környeztek. És oda, hol a közélet erős harczát vívják, hol az egyén és faj érdekeiért lepik el, szállják meg a nem síma küzdőtért, hol részedet kivetted a néked adott tehetségekkel a legjobb igyekezettel és a mit kiérdemeltél, a legszebb jel, mely emberi mellet diszíthet, a becsületrend . . . melyet ha nemis nyujtott néked királyi kegy, de kebleden mindenki ott látott.

Emlékezeted odaragad . . . és oda bocsátunk tégedet most, hol utczák, mezők, hol épületek, emberek színről-színre ismertek és bizonyságot tehetnek melletted, hol a napsugárban fürdő folyó kék tükörén szép álmaid ringatóztak, hol annyi alkotás hirdeti, hogy gondolatidból sok valóra vált; oda bocsátunk, hol egy egész vidék tehet bizonyságot melletted, azok, a kik veled voltak és a kik ellenfeleid, mind mind bizonyságot tehetnek, tesznek, hogy nemesen harczoltál; és a mivel elbocsátunk, nemességednek a távolból is elismerése; a mivel útadra bocsátunk, a mi szeretetünk, hálánk, elismerésünk . . . Igaz kegyeletünk kísér téged, kiséri el nem muló emlékedet . . .

Isten! szerető édes Atyánk! a te jóságodat kérjük, a te támogatásodért könyörgünk, hogy azok, a kik a veszteséget elsősorban szenvedték, vigasztaltassanak és erősíttessenek, hogy őt végső útján elkísérhessék, hogy a nékik oly drága hamvakat elhelyezhessék ott, a hol közel fogják érezni magukhoz, a hol könnyeiket annak a sírhalmára önthetik, ki oly közel volt hozzájuk, s ki maga sietett hogy ismét közel legyen . . .

Uram! a te könyörületed a szereteten, mely haza siet! ! . . . .

Mi Atyánk! stb.

Péterfi Dénes.

Fretwell János

Idegen, de nékünk rokonszenves név.

Magyarországon több izben megfordult, a ki e nevet viselte. Ezelőtt mintegy harmincz évvel a „Vasárnapi Ujság" arczképét is hozta és ismertetést irt róla.

Ifjú korában a magyar menekültek barátságának örvend s később tollát használja a magyar ügy érdekében.

Kereskedő, iró és szónok egy személyben. Mint ilyen útazza a világot; de saját faja mellett érzülete, gondolata leginkább mindig a magyaré. Angol és amerikai gyüléseken melegebb szó alig hangzik értük, mint Fretwell „sonorous", szépen csengő beszédéből.

Unitárius hittestvérei iránt különösen érdeklődött. 1873-ban ő hozza először össze az angol, amerikai és magyar unitáriusok képviselőit Budapesten közös gyülésbe. A „Richmond Anna theol. tanszéki alapítvány" az ő nevéhez füződik, valamint a székelykeresztúri gymnasium részére gyüjtött angol segély is.

Angliában Leedsben látott napvilágot s Providence amerikai város takarja hamvait.

A szabadságnak, felvilágosultságnak és előhaladásnak volt országokat utazó apostola.

A szabadelvű központok anyagi erősítésén dolgozott.

A magyarországi unitáriusok nevét évkönyvükbe irják s kegyeletük Providence felé száll.

Péterfi Dénes.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

A lelkiismeret. Irta *Varga* Béla. Kolozsvár, 1909. — Ez a füzet doktori értekezésnek készült és szép bizonyítéka a fiatal szerző alapos filozófiai készültségének. Két részre oszlik. Az első a kérdés történeti áttekintését adja vázlatosan s éles tekintettel és logikus okfejtéssel birálja a lelkiismeret kérdésével foglalkozó fejtegetéseket. A lelkiismeret történetében három főirányt különböztet meg, u. m. a metaphysikai vagy *theologiai*, erkölcstani vagy *lélektani* s végűl az empirismus vagy sociologiai irány, mely a lelkiismeretet a sociális együttélés eredményének tekinti. Az első irány képviselőiűl tárgyalja a ker. egyházi atyákat, Chrysostomust, Augustinust, a scholastikusokat, Bonaventurát, az ujabb theologusok közűl Rothet, K. Hofmannt, Martersent, Passavant Károlyt. Ez irány képviselői a lelkiismeretet külön tehetségnek tartják, mely arra való, hogy a jó és rossz között különbséget tegyünk, az Isten szava megnyilatkozásának, mely e szerint csalhatatlan s itéletei megdönthetetlenek.

A második irány képviselőiként elemzi Kant, Schopenhauer, Hoppe, Wundt, Paulsen, Elsenhans, Sully, Bain felfogását s végűl az empirismus vagy sociologiai irány hiveiként Rée és Spencer nézeteit rostálgatja.

Már e történelmi fejtegetések közben ki-kivillan a szerző felfogása és álláspontja, melyet a II. részben rendszeresen kifejt. Ez az álláspont — a mint könnyen érthető és természetes is — nem eredeti álláspont. Tanítójának, a kolozsvári egyetem méltán nagyhírű filozófusának, Bőhmnek gondolatvilágában él, melyet mestere egy páratlanul tartalmas élet eredményeként magának megalkotott. A szerző érdemét itt abban látjuk, hogy jól választotta meg mesterét és eszményképét ; de abban is, hogy nagy szorgalommal és a gondolat reflectáló erejével bele tudta magát dolgozni abba az elvont, de nemes eszmei világba, a mely még mindig ismeretlen terület a legtöbb emberre nézve. Terünk nem engedi, hogy e fejtegetések

meritumába bocsátkozzunk. Eredményűl mégis megállapíthatjuk, hogy a lelkiismeretet nem tartja külön tehetségnek, hanem öntétünk tartalma ismeretének, amely nyilvánulásában értékelési folyamat s kiterjed az értékek összes fajaira (igaz, szép, jó). Mert minden érték s így a normativ értékek is a lelkiismeret inditásából valósulnak meg. A lelkiismeret így Isten szava is, mert a szellemet saját törvénye szerint a tökéletes eszmény megvalósítására készteti. Ez a felfogás megtisztítja az erkölcstant a legalitas dogmatismusától, mert a szentesítést nem idegen világokban, hanem az emberben keresi.

Örömmel üdvözöljük a fiatal szerzőt e szépsikerű irodalmi próbálkozás alkalmából s kivánjuk, hogy ilyen irányú tanulmányaival most már keresse fel folyóiratunkat. De máskor vigyázzon jobban a sajtóhibákra! (*G. K.*)

Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Irta *Zoványi* Jenő. Sárospatak. 1909. Ára 2 korona. A ki Zoványinak e dolgozatát összeveti Széchy Károlynak ugyanerről a tárgyról irt soraival (Kisebb tanulm. 250—258 l.), mindkét iró közvetlen és okfejtő előadása után is kénytelen arra a véleményre jutni, hogy e tárgygyal kapcsolatos azon főkérdés: vajjon a református hitünek született Bessenyei élete derekán miért tért át a katholikus hitre, még mindig nincs megoldva. Széchy a megujhodás körüli érdemeiért a legjobb véleménynyel van Bessenyei felől s azt hiszi, hogy mindig eljárt tisztében, következőleg lemondása a sértett ambitio eredménye; Zoványi ellenben egy, a ref. egyházra erőltetett fölösleges hivatal kelletlen tisztviselőjéül mutatja be a consistorialis secretariust, kit egyháza egyidejüleg kitartott, de aztán elmozdított. Széchy kétségtelenűl szebbnek tünteti föl Bessenyei dolgát a valóságnál s elfogultságában annyira megy, hogy Mária Tereziát a reformátusok ügyei iránt különös módon érdeklődő uralkodónak rajzolja, a kiben ez érdeklődést a Bessenyeivel való bizalmas barátság ébresztette. Ez kétségtelenűl túlzás. Hogy Terézia nem volt protestáns barát, azt Marczali és Beöthy Ákos, mindenekfölött pedig Halmágyi István bizonyítja (v. ö. Bodóczy S. érdekes tanulmányát a Ker. Magy. XLIII. évf. 1908. 1. füz.). Azonban azt sem hihetjük, hogy Bessenyei egyházának fagyöngye lett volna, mint Zoványi állitja. S itt egy szomorú tényre kell utalnunk, a mi Zoványi dolgozatából hiányzik.

Az 1765-ben Bécsbe került testőrgárdistán akkor a mikor legszebb irodalmi babérait aratja, a mikor tőle hona a legtöbbet vár s a mikor az udvar pompájában elmerűlhet, erőt vesz családjá-

nak öröklődő baja, az elhízás. A gárdától válni kellett. Pedig mi szép remények fonták körűl ábrándos világát. S még ha csak a csákó s kard hagyná cserbe; de kenyerét is elvesztette. Hozzá lát tehát új életének megalapításához; mert Bécstől, irodalmunk akkori központjától nem tud megválni. Régi ismerőséhez, Beleznay generálishoz szegődik s tőle vár segedelmet. Beleznay, a dunamelléki ref. superintendentia főgondnoka, a bugyii conferentia határozatával szervezett egyetemes consistorium elnöke, félig gyülési határozat folytán, inkább saját akaratából kinevezi Bessenyeit maga mellé titkos agensűl évi 2000 forint fizetéssel. E bő javadalmazás inkább Bessenyei multjához, mint a ráváró munkához volt mérve. 1773 nov. 21.-én már elfoglalta új hivatalát s a decz. 1.-én érkezett királyi megerősités után 16 nappal végleg szakít a katonaélettel. Hat éven át viselte tisztét s ez idő alatt nem szünt meg irodalmi terveinek is élni. Ám irodalmi agitátorsága több pénzbe kerűlt, mint a mennyi jövedelme volt; az eklézsiák által sokalt fizetés az udvar körében kevésnek bizonyult s idő multán a vitéz nemes dolga kezdett rosszra fordulni. Eladósodott; Beleznay kegye is kezdett tőle elfordulni. A superintendentiák nyiltan-titokban vádaskodtak ellene, ágenstársa is ellene tört s mind e többé-kevésbé jogosult támadásokkal szemben nem volt senki védője. Bessenyei türve egy ideig, végtén belefáradt s megunva a nyomort, nyugalmasabb életért legdrágább kincsét (?) hitét adta cserébe. Főconsistoriumi titkárságáról való lemondása után rögtön belépett a római katholikus egyházba s Mária Terézia évjáradékot biztosított számára. Mennyi része volt ez áttérésben a jobb meggyőződésnek, egyháza elleni haragjának s a Habsburgok katholizáló törekvésének, a fentiek után gondolhatjuk.

Nemcsak abban hibázik Zoványi, hogy Bessenyeinek Bécsben való életét nem ismerteti arányos részletességgel, de ref. cons. titkári teendőit is szűkszavuan beszéli el. Pedig Széll Farkas könyve s saját kutatásai után többet is adhatott volna. Azt is hibájául rójjuk fel, hogy Bessenyeinek ez idei irodalmi működését egyáltalán nem emliti, holott különösen Beöthy és Széchy előmunkálatai után erre kevés fáradtsággal kitérhetett volna. Nem értjük azt sem, hogy dolgozatát miért szakitja félbe oly hirtelen. Igaz, a hazájába visszatérő Bessenyei már katholikus hitű s régi egyházával semmi összeköttetése, azonban a Holmi, Tarimenes utazása, még inkább vallásos és elmélkedő munkái azt bizonyitják, hogy élete utolsó szakában, procul negotiis, visszasóvárgott első hitéhez s a reményevesztett

lélek megnyugvásával irja: „egy a keresztény vallás lényegében, szertartásai csak külsőségek". Általában Zoványi munkája élvezetes előadása mellett is hiányos, csak kerete egy helyesen megkonstruált életrajzrészletnek. Mégis egyháztörténészeink haszonnal olvashatják, mert vázlatszerűségével is jó áttekintést ad a protestantizmusnak Mária Teréziához való viszonyáról. *Dr. Borbély I.*

A reformáczió egyháza. Irta *Zoványi* Jenő. Sárospatak, 1909. Ára 1 kor. Zoványi e dolgozatában éles kritika alá veszi az összes egyházakat s megvilágitván mindeniknek „hibáját" (— „a genfi egyház életveszélylyel fenyegette a hatalommal bármi módon ujjat húzókat", „az anglikán felségsértőnek nyilvánitotta a vele egyet nem értőket", „az unitárius kizárólag a maga részére kivánja lefoglalni a kor müveltségi állapotával összhangba lételt s az eljövendő idők fejlődésében csupán magát látja érvényesülhetőnek", stb), arra az eredményre jut, hogy Jézus eszméit ezek közül egy sem vallja. Bőven reflectál (9—11 lap) saját ügyére is, kikelvén azok ellen „a magyar reformátusok közül, a kik gyülölettel rontanak neki". Igaz, talál tiszteletreméltó embereket is (Athanasius, Huss, Luther, Dávid, Apáczai, Sinai, stb.), kik Jézus láthatatlan egyházáért martyrságot szenvedtek. — Szabad szellemű birálatával nem tudunk mindenben egyetérteni. Kálvin egyházalkotmányát mi félszegségeivel is többre becsüljük a szerzőnél (6 l.); az egyházak szervezetét sem tartjuk az egyéni szabadság elnyomójának (5 l.). Viszont Wargáról, Bunyitayról, gr. Tiszáról való sorait (10 l.) mi is aláirjuk. *(—ély.)*

„Nyári vasárnapi tanitások". II. füzet, az új szövetség első fele. Irta: *Ürmösi* József homoródszentpáli unitárius lelkész. Ára 1 kor. 20 fill. A füzet irója a tanitasok tárgyát jól megválogatta. Az 5. Jézus megkisértéséről, 7. a tanitványok választásáról, 8. példázat a magvetőről, 11. „az embernek fia és a szombat"-ról, 12. a tanitványok küldetéséről irt tanitasok különös elismerést érdemelnek. A szerkezet egyszerűsége s az alkalmazott példák nagyon emelik a tanitások értékét. Nem ártott volna azonban a történeteket valamivel szorosabban kapcsolatba hozni a napjainkban történtekkel. A stylusa népszerűbb, mint az elébbi füzeté s óhajtjuk, hogy a III.-ik füzeté még inkább az legyen. *(b. s.)*

A modern irány. Irta *Cannegieter* Tjeerd, ford. *Mizsák* András. Sárospatak, 1908. Ára 1 kor. Szerző azt igyekszik benne bizonyitani, hogy „Istennek és a vallás igazságainak csakis amaz ismerete igaz, valódi és ad életet, a mely saját lelkünkben nő fel

és az egyén személyiségén ömlik el" (27 l.). Ennek alapja az Istenben való hit (38 l.), melynek ereje csak akkor bizonyos, ha tudatossá lett (32 l.); az Istenben való hitnek tudatossá tétele: a theologia munkájának modern iránya. Fordító a szerző dolgozatát jegyzeteivel igyekezett érthetőbbé tenni.

Az úr, az atya, a fiu. Irta *Ember* János. Győr, 1909. Ára 20 fillér. Jóakaratú sorokat bocsátott közre szerző 20 lapnyi kis füzetében a keresztény vallásról. Népszerüen s mégis kellő alapossággal szól a Krisztus előtti keresztények romlottságáról, főként a hatalmát veszitette „erős, boszúálló Úr"-ról; majd a keresztény vallás Istenét mutatja be. Végül bibliai idézetekben Jézus személyét s tanitásait ismerteti s „Jézust minden idők erkölcsi törvényhozójának" ismeri meg.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az amerikai Egyesült Államok senatusának papjává dr. *Pierce* washingtoni unitarius lelkészt nevezték ki. Dr. Pierce Grant Ulysses Washingtonban annak az unitarius egyházközségnek a lelkésze, mely „All Souls' Church" név alatt 1821-ben alakult, s melynek templomában már mintegy husz év óta hirdeti az igét. Dr. Pierce mint iró is ismeretes s nagy míveltséggel lép nagynevű elődjének, dr. Hale Everett Edwardnak helyébe.

Angol lelkészek és más egyházi küldöttek juniusban látogatást tettek Németországon, viszonzásául a német lelkészek pár hónappal elébbi látogatásának. A két nemzet közt a békés viszony ápolásának elősegítése volt e látogatásnak a czélja. A száz tagon felül álló küldöttségben minden felekezetből voltak képviselők. *Harrison* János, a brit és külföldi unitarius társulat elnöke Londonban érdekes beszámolót tartott útjokról, melynek egyik legnevezetesebb mozzanata volt a küldöttségnek a német császár által való fogadtatása. Az unitáriusok képviselőjét Vilmos császár mindjárt az elsők közt megszólitásban részesítette és a mikor Harrison igyekezett az unitáriusokról tájékozást nyujtani, a császár azt mondta

néki: „Ismerem az unitárius egyházat", a minek nagyobb bizonyságáúl aztán az angolországi egyházi viszonyokkal összehasonlításban a németországi vallási pártok állásáról folyt a beszélgetés.

Egyházunkra vonatkozó adatok a Vallás és Közoktatásügyi miniszter által „Magyarország közoktatásügye az 1907. évben" czim alatt az országgyülés elé terjesztet műből.

Kongruában részesült 106 lelkészünk. Ezek közül 2 csak 800 koronában. Összesen 113.779 kor. 18 fil. Az egyházi segély volt 100.000 kor.

Kereszteltetett egyházunkban 1946 ujszülött; 2 felnőtt; konfirmáltatott 1228; egyező házasság 385, nem egyező 232, együtt 617. Kereszteletlenül maradt gyermekek arányszáma 83·8% szemben más egyházak 95—97% arányszámával legkisebb nálunk. Ellenben a házasságkötéseknél 99·2% más egyházak 87—94% arányszámaival legmagasabb a mi egyházunkban. Nem mulaszthatjuk el azonban itt megjegyezni, hogy a püspöki évi jelentés szerint 1907-ben egyházunkban 2005 kereszteltetett, 1157 konfirmaltatott, 388 egyező és 249 nem egyző, együtt 637 házasság köttetett. Honnan az adatokban mutatkozó különbség? Hiszen a M. Kir. Statisztikai hivatal is lelkészeinktől kapják az adatokat. A statisztikai hivatalról nem tesszük fel a számok változtatását. Tehát lelkészeinken mulik, hogy az adatok nem egyeznek, más adatokat szolgáltatván be a püspöki, mást a statistikai hivatalhoz. Áttérések az unitárius vallásra róm. kath. vallásról 8 férfi, 22 nő, együtt 30; gör. kath. 6 férfi 7 nő, együtt 13; ref. 50 férfi, 76 nő, együtt 126; ág. ev. 13 férfi, 5 nő, együtt 18; gör. kel. 6 férfi, 5 nő, együtt 11; izr. 1 férfi; az áttértek összesen 199. Az unitárius vallásról áttértek róm. kath. vallásra 24 férfi, 59 nő, együtt 83; gör. kath.-ra 1 férfi, 1 nő, együtt 2; ref.-ra 19 férfi, 50 nő, együtt 69; ág. ev.-ra 1 férfi; gör. kel.-re 1 nő; baptistává lett 1 férfi, 1 nő; e szerint összesen 158; a mi egyházunknak 41 nyereséget mutat.

A püspöki évi jelentés szerint egyházunkba 214-en tértek át; tőlünk pedig 89-en tértek át más vallásra, a mi 125 nyereséget mutat. Egyik vagy másik kimutatás tehát itt is téves. Annyiban mégis megnyugtató, hogy a miniszteri jelentés szerint is nyereségünk és nem veszteségünk van. De a tévedést itt sem a stat. hivatalnak tulajdonitjuk, a melynek adatai a miniszteri jelentés alapjául szolgálnak, mint inkább lelkészeinknek. Ezért nagyobb pontosságot várnánk tőlük. Érdekesnek tartjuk megjegyezni, hogy a tőlünk áttértek között Horváth-Szlavonországból is van 3. Vajjon ezek hol jelentkeztek az áttérésre? Továbbá, hogy az áttértek közül 3 nazarénussá, 2 baptistává lett. Általában különben a miniszteri jelentés szerint az egyes vallásfelekezetek között a veszteség nagyságának sorrendjében a mi egyházunk vesztesége a legkisebb (0·4%) más egyházak veszteségeivel szemben. 1896-tól, illetőleg 1898-tól 1907-ig

a jelentés szerint az unitárius vallásra tértek száma 2676, más vallásra tértek egyházunkból 2096, nyereség tehát ez alatt 580.

Óvódákba és menedékházakba járt 1041 unitárius gyermek. Államiba 283; községibe 698; róm. kath.-ba 9; reformátusba 4; ev. ág.-ba 1; társulatiba 17; alapitványiba 22; magánba 7. — Felekezeti elemi iskolánk volt 35. Ezekből 6 éves tanfolyammal 27; 5 évessel 4; 4 évessel 4; egy tanitóval 28; kettővel 6; négygyel 1. Tanult bennük 1184 fiu, 1039 leány, együtt 2223. Ezekből unitárius 1418. Állami iskolákban 4317; községiben 982; róm kath. 131; örm. kath.-ban 11; gör. kath.-ban 20; ref.-ban 158; ág. ev.-ban 36; egyesült prot.-ban 2; gör. kel.-ben 120; izr.-ban 5; összesen: 7200 unitárius tanuló. A tankötelesek száma 9649-ben levén kimutatva, e szerint nem iskolázott 2449; a mi, ha így van, elég szomoru. Ezt a számot azonban jelentékenyen apasztja árvaházakban, az ipari, polgári s más szakiskolákban, valamint a 10 éven felül más gymnasiumokba járó tanulók.

A 35 felekezeti iskolából egy fiu, egy leányiskola; a más 33 osztatlan. Állami segélyezésben részesült 30 elemi iskolánk, együtt 19168 koronában.

Árvaházakban volt államiban 6, nőegyletében 4, más egyesületében 3; együtt 13 árvánk. — Siketnéma intézetben Váczon 1; Kolozsvárt 1; együtt 2. — Hülyék menházában Rákosszentmihályon 1. — Gyermekmenhelyeken (államiak): Arad 3, Budapest 13, Gyula 1, Kassa 1, Kecskemét 43 (?), Kolozsvár 22, M.-Vásárhely 31, Nagyvárad 2, Rimaszombat 1, Szabadka 1, Veszprém 1; öszszesen 119. — Szeretetházban (községi): Hmvásárhely 1. — Javitóintézetekben: Arad 1, Kolozsvár 3; együtt 4. — Iparos inasiskolákban: államiban 51, községiben 209, társulatiban 2; együtt 262. — Kereskedő inasiskolában: államiban 1, községiben 8, társulatiban 6; együtt 15. — Polgári fiuiskolákban: államiban 68, községiben 29; együtt 97. — Polgári leányiskolákban: államiban 89, községiben 14, róm. kath.-ban 7, ref.-ban 6, ág. ev.-ban 1, együtt 117.

Tanitószemélyzetben unitarius: áll. elemi iskoláknál 144, községi elemi iskoláknál 34, felekezeti elemi iskoláinknál 44, társulati elemi iskolánál 1; községi felső népiskolánál 1; áll. polgári iskoláknál 17, községi polgári iskoláknál 9; együtt 250. — Tanitóképző intézetben volt 41, tanitónőképzőben 39; együtt 80. Felsőbb leányiskolában: államiban 13, reformátusban 2; együtt 15.

Kolozsvári főgymnasiumnál 21 tanár, a hittanár, bejáró hitoktatók és óraadók beszámitásával, 345 tanuló, fentartási költség 132.667 kor.; sz.-kereszturi gymn. 12 tanár, 157 tanuló, fentartási költség 46.410 kor.; tordai gymn. 14 tanár, 152 tanuló, fentartási költség 32.137 korona.

Mindhárom intézetnek vagyona: 1,670.062 korona. Bevételek: államtól 47.180 K., tandijakból 14.025 K., felvételi dijakból 11.848 K., egyéb 138.161 K., együtt 211,214 K. Kiadások: sze-

mélyi illetmények 100.054 K., dologi 89.176 K., átmeneti 5181 K., ösztöndij és segély 20.803 K., együtt 211.214 K.

Érettségire jelentkezett 43, szóbelire bocsáttatott 41; jeles 5, jó 9, egyszerü 21, javitóra 6, javitott 6.

Tanszemélyzet (unitarius): áll. elemi tanitóképzőben 4, áll. elemi tanitónőképzőben 1, felső keresk. áll. iskolában 1, községiben 1, társulatiban 2, felsőbb áll. leányiskolaban 2, községiben 1, áll. gymnasiumban 18, községiben 2, magánban 1, reformátusban 3, unitariusban 31, áll. reálban 6, községiben 2, összesen 75.

Hittudományi főiskola Kolozsvárt 3 tanár, 23 tanulóval.

Felsőbb tanintézetek hallgatói: budapesti egyetemen jog- és államtudomány 9, kolozsvári egyetemen jog- és államtudomány 5; orvostud. 5, bölcsészet, nyelv és tört. 17, mennyiségtan és term. 6; Kir. József-műegyetemen épitészeti 2, mérnöki 2, gépészmérnöki 2; nagyváradi kir. kath. jogakadémian 1, máramarosi jogakad. 8, összesen 97. — Középiskolai tanárképzőben Budapesten 1, Kolozsvárt 2, összesen 3. — Iparművészeti iskolában Budapesten 2, felső épitőipariskolában 1, ipari szakiskolákban: fa- és fémipar 5, szövőipar Kézsmárk 1, kő- és agyagipar 4, órásipar 1, kőfaragó és csiszoló 3, nőiparisk. 10, keresk. akad. Kolozsvár 3, felső keresk. isk. államiban 4, községiben 2, tarsulatiban 9, magánjellegüben 1, női keresk. tanfolyamon 1, összesen 47. — Művészeti iskolákban: orsz. m. kir. mintarajzisk. és rajztanarképzőben Badapesten 1, szinészeti iskolában 3, budai zeneakademian 1, városi zeneiskolában Kolozsvárt 17, Szabadkan 2, összesen 24. — Egyéb szakiskolákban: gyógypaedagógiai tanitóképzoben 1, torna-tanitóképzőben 1, posta és távirda tanfolyam 1, vasuti tisztképző tanf. 1, községi közigazg. tanf. 2.

(f.)

A genfiek ünnepe. Nagy és méltó ünnepe volt Genfnek julius 3–10 napjaiban. Kalvin János reformator születésének négyszázéves fordulóját ünnepelték a különböző országok protestansainak részvételével. A Kalvin reformatioja Genfnek messzekiható jelentőséget adott, egyházalkotmánya a nemzetek politikai szabadságának fentartásaban fontos történelmi tényező volt. S Hollandiából, Angliából, Magyarországból, Németországból és Amerikából tekintélyes számmal jelentek meg képviselők s különösön Magyarországból százan felül. És nemcsak reformatusok, hanem más protestansok és köztük unitariusok is: a magyar unitáriusok részéről Ürmösy Miklós egyházfőtanácsi tag, az angol unitáriusoktól Harrison elnök s az amerikaiaktól Guild Curtis. Az ünnepélyek egy része az egyházé volt, a másik az egyetemé, s amazok közt a magyarokra nézve különösen megindító, mikor Antal Gábor dunántúli ref. püspök magyarúl tartott istentiszteletet a Saint-Pierre templomban. Genf

nemcsak maga ünnepelt, hanem alkalmat adott a külföldi reformatusoknak, hogy vele közösségben ünnepeljenek s a maga ünnepélyével meg az összes protestansoknak, hogy a protestans közösség mellett a világ előtt élő bizonyságot tegyenek.

Genf előzetesen felállította a Servet haláláért a Champelen az engesztelő emléket, hogy most ünnepélyén vendégeiül láthassa a Kálvin theologiájával nem egyező protestánsokat is. Az angol és amerikai unitáriusok képviselői beszédben fejezték ki üdvözletüket. A magyarországi unitáriusok képviselője meg a következő írásbeli üdvözletet nyujtotta át franczia szövegben.

Kálvin születése 400-dik évfordulóját ünneplő nagytekintetű gyülekezetnek *Genf.*

Urak és kedves testvérek a mi urunk Jézus Krisztusban!

A magyarországi unitárius egyház nevében testvéri szeretettel köszöntjük Önöket, a kik a nagy reformátor, Kálvin születésének 400-dik évfordulóját megünnepelni a reformáczió történelmi jelentőségű Genf városában egybegyűltek.

Az a tény, hogy ez ünnepélyre a genfi nemzeti protestans egyház Consistoriuma által mi is meghivattunk, fényes bizonyitéka annak, hogy a nagy apostol szavai szerint: *„a régiek elmultak és mindenek megújultak“*, hogy a mai vallásos szabadelvű gondolkozók a kereszténység lényegét nem a hitformában, hanem abban a közérzésben és tisztult vallásos gondolkozásmódban keresik és találják fel, a mely az emberek lelkét hit, faj és nemzeti különbség nélkül a Krisztus által hirdetett testvéri szeretet melegével hatja át s az életet ebből kifolyólag szép, jó és nemes cselekedetekkel termékenyíti meg.

Kész örömmel ragadtuk meg azért az alkalmat mi is, hogy magyarországi unitárius egyházunk se maradjon képviselet nélkül e nagy jelentőségű ünnepélyen s ezzel Ürmösy Miklós nyug. ministeri tanácsos urat, egyházunknak egyik nagyérdemű tanácsosát biztuk meg, a ki ez üdvözlő iratunkat is személyesen fogja Önöknek átadni.

Vajha ez az ünnepély is befolyna sok előitélet és elfogultság szétoszlatására, a melyektől — sajnos — a protestantismus sem egészen ment a maga egészében s egy lépéssel előbbre vinné a kereszténység ügyét, hogy mind többen a magunkévá tennők a Krisztus szellemét, a ki maga mondá: „Arról ismernek meg az emberek, hogy az én tanitványaim vagytok, ha egymást szeretitek“.

Fogadják Urak és kedves testvéreink az Ur Jézus Krisztusban ismételten legmelegebb testvéri üdvözletünket.

A magyarországi unitárius egyház nevében, Kolozsvár, 1909. junius hó.

Báró Petrichevich-Horváth Kálmán
főgondnok.

Fekete Gábor
főgondnok.

Ferencz József
unitárius püspök.

Végh Mihály
titkár.

A Kálvin-ünnepélyek alkalmából gyakran esett szó, a mit kikerülni nem lehetett, a Servéth megégetéséről és a genfi reformator mentségére a legtöbbször a korszellemre utaltak, mely ez ügyben befolyásolta volna. Dr. Gordon Sándor, Servéth életének angol irója, a XVI. százév történetének egyik legalaposabb ismerője egyébként teljes elismeréssel és tisztelettel Kálvin nagy érdemei iránt, ez ügyben e nyilatkozatot teszi: „Kétségtelenül udvariasságra és jószivüségre mutat a védelem, melylyel a Kálvin türelmetlenségének némileg magyarázatát akarják adni, hogy őt e tekintetben kora eszméi befolyásolták. A védelem mindazonáltal nem talál az esetre s igaztalan mind a korra, mind Kálvin lelkületére . . . Kálvin az előtte téves nézetüekkel szemben bizonyos elnézést tanusított, de csak addig, a mig remélhette, hogy azok taníthatók. De hogy őt tanitsák, olyant nem ismert. Servéth, a kinek szélesebb látóköre volt és jártas volt oly dolgokban, melyek Kálvin látókörén kivül estek, a tanítómester hangját vette fel Kálvinnal szemben és tagadhatatlanúl kifejezéseiben nagyon kihivó volt. Kálvinnak ez büszkeségét érintette. És már azelőtt *hét évvel,* hogy Servéth az ő kezébe került, két barátjának megírta, hogy Servéthet el fogja tenni láb alól a legelső alkalommal, mely arra kinálkozik. E személyes indok végig vonul a Servéth egész leplezett pörén . . . Kálvin hibája személyes volt és azt nem lehet a korra tolni; ellenkezőleg az hatott károsan a következő korok orthodoxiájára“.

A Vulgatát a római egyház újra átnézeti. A pápa még 1907-ben kifejezte azt a kivánságát, hogy a latin biblia újra átvizsgáltassék. A benedictinusok tudós rendjéből a munka végrehajtására aztán egy bizottságot neveztek ki az angol benedictinusok főnöke Gasquet Abot elnöklete alatt, azzal az útasítással, hogy a mennyire lehetséges, Hyeronimus latin fordításának eredeti szövegét állítsák helyre, a mely fordítás a negyedik százévben készűlt. Az újra átnézést nyolcz-tiz évre számítják és a költséget évenként mintegy huszonötezer koronára.

Priestley-emlék. Angliában Nantwich helységben emléktáblát állítottak az unitarius templomba, hol a nagy természettudós akkor mint lelkész, 1758-tól 1761-ig paposkodott. Az emléktáblát ünnepélyesen leplezték le Priestley érdemeinek felújításával. Priestley Nantwichban léte alatt még kevésbé ismert egyén volt s csak azután jutott mint tudós hirnévre, de ott kezdte a kisérleti vegytanban első kísérleteit, s Nantwich méltán örökítette meg a vallási reformator és tudományos felfedező ott tartózkodását.

Londonban Petrie tanár egyptologista kiállítást rendezett egyptomi ásatásaiból, melyeket főleg Memphisben és Thebesben eszközölt. Az általa talált emlékek közt nevezetes Apries király — a biblia Hophrája — palotájának maradványa. Ez a király Jeremiás prófétával egy időben élt.

A modern róm. katholicismus vesztesége. A modern róm. katholicismus egyik legkiválóbb harczosa, Tyrell atya (Tyrell György) Angliában, Storrington helységben, alig negyvennyolcz éves korában elhalt. Ezelőtt harmincz évvel lépett a jezsuiták rendjébe. Tehetséges és jeles iró volt s az egyik theol. intézethez a bölcselem tanárává nevezték ki. Önálló gondolkozása azonban összeütközésbe hozta a róm. egyházzal s 1906-ban kizárták a jezsuiták rendjéből. A pápa az 1907-iki „Pascendi“ encyklikával kárhoztatta a modernisták — Loisy abbé s Tyrell atya — tételeit. De egyikük sem vonta vissza az irataiban foglaltakat, mire aztán a törvényerejü kiátkozás következett. Tyrell erre „A régi és új theologia“ czimü iratban felelt, azt bizonyitva, hogy „a kijelentés nem dogmatikai állitás, hanem benső tapasztalat — az isteninek az emberi öntudatban való tapasztalata; hogy az igaz katholicismus a vallási tudatnak egész folyamát jelenti, mely a régi korból a kereszténységen át jön le a modern időre; s hogy ez a folyam régibb, mint a Krisztus, hogy az oly régi, mint maga az emberiség, mint maga a beszéd és nyelv; hogy az egyház tanai és szertartásai nem igazolhatók mint természetfeletti, csalhatatlan tekintélyen alapitott dolgok, hanem emberi elveken kell azoknak igazoltatniok, mint oly dolgoknak, melyek különböző kifejezés formái az isteni után való emberi vágyódásoknak, melyek egy része a mivelődés természetes folyamatának“. Tyrell ezelőtt két hónappal még felolvasást tartott a londoni unitariusok gyűlésén. Iratait az utolsó pillanatban sem vonta vissza, a miért tőle a római egyház a szokásos szertartásos temetést meg is tagadta, de annál meghatóbb beszédben méltatta Bremond abbé, a megjelentek jóleső érzésére az ő érdemeit.

Péterfi Sándor †. A Marosszékből eredő Péterfi-családnak nagyajtai ágából származott. Ősei már a XVI-ik százban a nagyajtai családok közt szerepelnek az Incze, Kovács és Darkó családokkal együtt. Háromszék történelmében a négyszázév alatt alkotó részt vesznek; teljesítik a békés idő kötelességeit, állják a Basta idején dúló harczokat, a sorra következett hitüldözéseket s ő maga állta az 1848-iki forradalom harcztüzét. Katonaiskolában nevekedett s a székelyhatárezreddel ment át a hont védő sergekhez, végig küzdötte a leghevesebb csatákat s „a honvédek termopyle-i harczában" a tömösi szorosban mint huszárszázados a katonai vezetésnek és vitézségnek a történelem lapjaira feljegyzett (Orbán Balázs: Székelyföld leirása) bámulatos példáját adta.

Életének többi részét mint földbirtokos éli Közép-Ajtán; de a nagy ünnepek mindig Nagy-Ajtán találják, hol a magas hegyre épített unitárius templomban együtt imádkozik hitrokonaival.

Katonai erények, munkásság és vallásos szellem egyesültek benne.

Gyászhirek: *Nagyajtai Péterffi Sándor* 1848/9-iki huszárszázados, földbirtokos julius 18-án Háromszékmegyében Közép Ajtán 85 éves korában elhalt. Folyóiratunk szerkesztője édes atyját gyászolja az elhunytban, valamint Péterfi Sándor középajtai földbirtokos is. Temetése jul. 20-án volt a vidék nagy részvétele mellett. — *Homoródalmási Sándor János,* a székelykeresztúri unitárius gymnasiumnak 34 éven át tanára s ebből 30 évig igazgatója, egyh. képv. s főtanácsi tag, a keresztúri egyházkör felügyelő gondnoka élete 68-ik évében jun. 30-án Kolozsvárt váratlanul elhunyt. Az elköltözöttet a család részéről fájlalják özvegye Sándor Jánosné, szül. Kiss Néri, gyermekei Sándor Ella P. Szentmártoni Kálmánné, Sándor Ilonka és Sándor János collegiumi felügyelő, s veje P. Szentmártoni Kálmán tanár. Tetemeit Székelykeresztúrra szállították és ott helyezték jul. 3-án a köztemetőbe végnyugalomra. Haláláról a székelykeresztúri gymnasium igazgatósága és tan. testülete is adott ki gyászjelentést. — *Gombos Sámuelné,* szül. Marosfelei Lengyel Róza életének 62-ik, házasságának 35-ik évében aug. 10-én Székelykeresztúron megszünt élni. Gombos Sámuel ny. tanár jó nejét, Gombos Rózsika Viola Miklósné, Dr. Gombos János ügyvéd, Gombos Esztike szeretett anyjukat fájlalják az elhunytban.
